

VIDÉKI ÁTMENETEK

KISS DÉNES*

Egy zöldségtermesztő kultúra végnapjai?

Szereplők és folyamatok Felső-Aranyosszék 21. századi mezőgazdaságában

The Final Days of a Vegetable Growing Culture? Actors and Processes in 21st Century Agriculture in Aranyosszék

ABSTRACT: The study examines the agrarian transformation in Romania through the lens of a Transylvanian micro-region, Upper Seat of Aranyos. This micro-region is characterized by its traditional specialization in vegetable cultivation, with small-scale commercial farms supplying urban markets having a significant historical presence. Following a brief review of the literature on the transformation of Romania's agricultural sector, the study first presents the changes that have taken place in the region's agrarian sector over the past three decades, analyzing the processes that have occurred and the types of agricultural actors that have emerged as a result, with a particular focus on small-scale vegetable farms. Subsequently, the study explores why, despite the presence of multiple favorable preconditions for the spread of innovations supporting small-scale farming – such as a long-standing tradition of market-oriented production, the use of traditional short food supply chains, the availability of local varieties, and the proximity of solvent consumers seeking alternative products – such innovations have not been widely adopted. It also investigates why, despite its apparent advantages, small-scale farming in this region is still in decline. The empirical basis of the study consists of semi-structured interviews conducted with farmers from the region.

KEYWORDS: postcommunist agrarian transformation, small-scale farming, vegetable production, short food supply chains, alternative food networks

* A szerző szociológus, a BBTE Szociológia és Szociális Munka Kar docense, a kolozsvári Valláskutató Intézet kutatási igazgatója. E-mail: kissdenes2000@yahoo.com; ID: 0000-0003-0600-366X

Bevezető

A mezőgazdaság az ipari forradalom óta folyamatos változásban van, de a 20. században e változások különösen felgyorsultak. Nem történt ez másként a kelet-európai országokban, köztük Romániában sem. E térségben a 20. század közepétől kezdődően az agrárszektor több mélyreható átalakuláson is átesett. Az 1921-es és 1945-ös földreformok viszonylag kismértékű hatása után a kollektivizálás radikális következményekkel járt, amelyet a rendszerváltás után a birtok- és gazdálkodási viszonyok nem kevésbé radikális restaurációja követett, majd az EU-csatlakozás hatására a gazdálkodási technológiák gyors korszerűsödése és a birtokszerkezet polarizációja következett be. E változások hatására a mezőgazdasági tevékenységekben érintettek száma csökkent, ám még mindig jelentős, így a mezőgazdaság továbbra is a gazdasági jelentőségén túlmutató, társadalmi jelentőséggel bír.

A gépesített és kemikáliákat használó, ipari jellegű mezőgazdaság dominánsá válása számos negatív hatást is gyakorolt a vidéki lakosság életkörülményeire. Lecsökkent munkaerőszükségletével a falvak elnéptelenedését, majd előregedését eredményezte, hosszabb távon pedig a környezet erodálódásához is vezetett. Vidékpolitikai szempontból e problémák egyik lehetséges megoldásának a kistermelők fennmaradását elősegítő intézkedések tűntek: a kisgazdaságok fennmaradása foglalkoztatási lehetőséget ad, ezáltal népességmegőrző hatása lehet, emellett pedig a környezetkímélő technológiák használatára is megfelelőbbek, mint a nagyüzemek. Ugyancsak a kistermelők tűntek alkalmasnak egy másik, de részben szintén a mezőgazdasághoz kapcsolódó probléma, a fogyasztók élelmiszerekkel szembeni növekvő bizalmatlanságának enyhítésére is, a kistermelők és a fogyasztók között ugyanis könnyebb bizalmi kapcsolatokat teremteni. Fennmaradásuk érdekében azonban a kisgazdaságoknak is változniuk kell, alkalmazott technológiáikban előnyben kell részesítsék a környezetkímélőbb módszereket, növelniük kell termékeik hozzáadott értékét, és meg kell találni vagy teremtsék azokat a piaci kapcsolatokat, amelyek révén egyrészt elérik a termékeik iránt érdeklődést mutató fogyasztói csoportokat, másrészt a profitjukat is növelni tudják. Ezek a szempontok a vidékfejlesztési politika révén immár több évtizede részévé váltak az EU agrárpolitikájának, Románia EU-csatlakozását követően pedig a román vidékpolitikának is. Ennek következtében pedig számos olyan program zajlott Erdélyben is, amely a kisgazdaságok megerősítését tűzte ki célul.

E dolgozatban a fentiekben vázolt folyamatokat vizsgálom egy erdélyi kistrégióban, Felső-Aranyosszéken. E kistrégió sajátossága, hogy hagyományosan zöldségtermesztésre szakosodott, a városi piacokat ellátó árutermelő kisgazdaságok így e térségben jelentős múlttal rendelkeznek. A romániai agrárszektor átalakulásával kapcsolatos szakirodalom rövid összefoglalását követően először a kistrésg agrárszektorának az utóbbi három évtizedben bekövetkezett átalakulását, a lezajlott folyamatokat és az ezek eredményeként mára megjelent szereplőtípusokat mutatom

be, a hangsúlyt a zöldségtermesztő kisgazdaságokra helyezve. Ezt követően pedig azt a kérdést vizsgálom, hogy egy olyan térségben, ahol a kisgazdaságokat segítő innovációk elterjedésének számos előfeltétele adott (árutermelői hagyomány, hagyományos rövid élelmiszerláncok használata, helyi fajták megléte, alternatív termékeket kereső, fizetőképes vásárlók közelsége) miért nem kerül sor az innovációk bevezetésére, és a helyzetelőnyrel rendelkező kistérségben miért vannak mégis eltűnően a kistermelők.

A téma a fenténél jóval több kutatási célkitűzést tenne lehetővé. A vizsgált kistérségnek igen jelentős néprajzi-szociográfiai szakirodalmi van, amelynek ismerői részéről természetes elvárás ennek figyelembevétele az elemzés során és valamilyen módon e kutatási hagyomány folytatása, gazdagítása a jelen tanulmánnyal is, erre azonban itt nem vállalkozhatok. Másrészt a mezőgazdasági termelők, azon belül is a kistermelők történeti jellegű vizsgálata a magyar szociológián belül szorosan összekapcsolódik a polgárosodás kérdésével, annak vizsgálatával, hogy a mezőgazdaságon belüli átalakulás hogyan függ össze a társadalomszerkezet átalakulásával. Bár ez a kérdés is igencsak fontos és a vizsgált terepen is releváns, elemzésemben ezzel sem foglalkozok. Jelen elemzés a gazdaságszociológiai keretekre próbál korlátozódni, és azon belül is a gyűjtött empirikus anyagot a rövid és alternatív élelmiszerláncok szakirodalmának felhasználásával értelmezni.

Agrárátalakulás Romániában

A II. világháborút követő birtokkiszajátítások és a földreform eredményeként Románia a kisbirtokosok országává vált, mezőgazdasági területének 75,6 százaléka az 5 hektárnál kisebb birtokkategóriába esett.¹ A kollektivizálás eredményeként ezek a kisbirtokok szinte teljes mértékben a téészek részévé váltak, 1964-et követően a mezőgazdasági terület 75,3%-a termelészövetkezeti, 20%-a pedig állami gazdasági tulajdonba került.² A későbbiekben a használat módja, azaz az üzemszerkezet, a tervezetthez képest kissé más irányt vett, a kollektivizált területek egy része háztáji kisgazdaságok formájában a lakosság közvetlen használatába került. E háztáji gazdaságok célja a vidéki lakosság élelmiszerellátásának kiegészítése volt, ám a termelés hamar olyannyira fontos összetevőjévé váltak, hogy a téészek beszolgáltatási kötelezettséget róttak ki rájuk, leginkább állatbeszolgáltatást.³ E háztáji kisgazdaságok, kiegészülve a részesművelés bizonyos formáinak újrabevetésével, sajátos

¹ Furtună, Carmen: Semnificația succesiunii reformelor agrare în timp. *Sociologia Românească*, 1993/2. 159–169.

² Hunya, Gábor: *Románia 1944–1990: gazdaság- és politikátörténet*. Budapest: Atlantisz, 1990. 97.

³ Fulea, Maria: Specificul tranziției la economia de piață în agricultura României. *Revista de Cercetări Sociale*, 1993/2. 149–158.

kis magángazdaságokká váltak, amelyek azonban a földek állami kezelése miatt növekedni nem tudtak – egyes vidékeken ez a helyzet a 80-as évekre erős földéhséget eredményezett.⁴

A szinte teljesen kollektivizált szocialista mezőgazdaságot a rendszerváltás utáni reprivatizációs folyamat eredményeként, a nagyüzemi formák átmeneti védelme ellenére,⁵ gyakorlatilag a kollektivizálás előtti tulajdonviszonyok visszarendeződése követte. A nagyüzemek által uralt szocialista mezőgazdaság helyét újra egy kisüzemek által dominált agrárrendszer vette át. A restauráció nem csak a birtokszerkezet, hanem a gazdálkodási módszerek terén is bekövetkezett, a kollektivizált mezőgazdaság viszonylag korszerű nagyüzemi technológiái nem kerültek át az ekkor újra alakuló kisgazdaságokba, ezekben a kollektivizálás előtti (és kisebb-nagyobb mértékben a háztáji gazdálkodásban folyamatosan tovább élő) paraszti jellegű gazdálkodás vált meghatározóvá. Bár a korabeli közvélemény a magángazdaságok vállalkozásjellegének erősödésére számított, az ekkor kialakuló, erőteljesen önellátásra törekvő gazdálkodási mód sokáig változatlan maradt. A vártnál tartósabb fennmaradásának több oka is volt. A kis birtokméret és birtokszétaprózottság korlátokat szabott az alkalmazható technológiáknak: 1999-ben a gazdaságok 50%-a 1 hektár alatti, 2,5 hektáros átlagterületű, és átlagosan 4,3 parcellából állt,⁶ a földek koncentrációját pedig akadályozták a lassan, nehezen tisztázódó tulajdonviszonyok. Másrészt szintén a paraszti jellegű gazdálkodás térnyeréséhez vezetett, hogy e kisgazdaságok elődjait képező háztáji gazdaságok és a szocialista nagyüzemek között olyan érdemi együttműködés, amely a technológiai tudástranszfert is lehetővé tette volna, nem alakult ki, e viszony egy nyers beszolgáltatási rendszerre korlátozódott.⁷ A háztáji gazdaságok és nagyüzemek között ebben a rendszerben sem az input, sem az output oldalon nem alakult ki együttműködés, ami egyrészt a természetes gazdálkodás irányába való elmozdulásra kényszerítette az

⁴ Oláh Sándor: Földhasználat a Kis-Homoród mente falvaiban a 20. században. *Magyar Kisebbség*, 2017/3–4. 96–113. A háztáji gazdaságokat illetően érdemes tisztázni, hogy a hasonló elnevezés mellett Romániában más jelenséget fed mint Magyarországon: míg Magyarországon a vállalkozásra ösztönző jogi szabályozás mellett a második gazdaság forrásává válik, Romániában nagyrészt a saját fogyasztásra történő élelmiszertermelés kerete marad. A 80-as évek élelmészeti válsága következtében a háztáji gazdaságokat terménybeszolgáltatási kötelezettségekkel terhelik, főleg állatbeszolgáltatással.

⁵ A romániai földprivatizáció során több intézkedés is a folyamat lassítását és a nagyüzemi formák fennmaradását voltak hivatottak segíteni, így például a privatizációs törvény első változata szerint a visszaigényelhető földterület felső határa 10 hektár, az állami gazdaságok területi kivételei csak kivételes esetekben igényelhetők vissza, társulások létrehozása esetén a kollektív gazdaságok épületei és gépei ennek tulajdonába kerülnek stb. Ld. e tekintetben: Kiss Dénes: A mezőgazdaság reprivatizációsaja. In: Kiss Dénes: *Gazdasági-társadalmi folyamatok az erdélyi falvakban*. Kolozsvár: Presa Universitara, 2000. 49.

⁶ Socol, Gheorghe: Pentru o strategie națională de modernizare a agriculturii si a statului. *Sociologie Românească*, 1999/1. 61–77.

⁷ Hunya, 1990.

új kisgazdaságokat, másrészt, az értékesítés terén, a lokális piacok és a termény-csere jelentőségének a megerősödését eredményezte. A fenti folyamatokat az is tovább fokozta, hogy az ipar ekkor felerősödő válsága miatt a mezőgazdaság sokak számára a munkanélküliség előli menedékké, a túlélés eszközévé vált, a gazdálkodáshoz szinte semmilyen erőforrással nem rendelkező, és azzal hosszú távú célokat sem követő kényszergazdaságok számára pedig szintén az önellátó, természetes gazdálkodás volt a legjárhatóbb út.⁸

A kisgazdaságok természetesen e korszakban sem voltak az agrárszféra kizárólagos szereplői. Az állami gazdaságok nagy része még sokáig állami tulajdonban maradt, és mellettük újonnan létrehozott társas gazdaságok is nagy számban jöttek létre. Ezek a teljesen fel nem bomló téeszek helyén alakultak meg, elsősorban az eredményesebb téeszek esetében, ahol a közös gazdálkodás hatékonyságában jobban lehetett bízni. A „társasok” a gépesített mezőgazdaság lehetőségét biztosították a kistulajdonosok számára azáltal, hogy megoldást nyújtottak a felaprózott birtokszerkezetre (a tagok törvény által biztosított előjogot élveztek a privatizáció során a társult tulajdonosok földjeinek egy tagban kiméréséhez), valamint hozzáférést a téesz gépjainak és ingatlanjainak a használatához.⁹ A 90-es évek végére a társas gazdaságok száma lecsökkent, 2000-ben már csak a mezőgazdasági terület 7,8 százaléka állt ezek művelése alatt.¹⁰ Az agrárszerkezetre gyakorolt hatásuk azonban ennél hosszabb távú, e társasok ugyanis számos későbbi nagygazdaság alapját képezték. A társasok vezetői rendszerint képzett agrárszakemberek voltak, akik más vállalkozókhoz képest idővel nagyobb eséllyel válhattak a társult tagok földjeinek bérlőivé vagy vásárlóivá.

Az ezt követő időszakban a reprivatizáció befejezésével, majd az Európai Unió csatlakozással a föld koncentrációja fokozódott, ám ez elsősorban a kereskedelmi jellegű nagyüzemek számának és részesedésének volt köszönhető, és nem az életképes kisgazdaságok megerősödésének. 2012-ben az ország mezőgazdasági területének 34,1%-a a 100 hektárosnál nagyobb farmok művelésében található, miközben 21,2 százaléka továbbra is 1 millió önellátó vagy félig önellátó, 1-10 hektár közötti területet művelő kisgazdaság használatában található, további 34 százaléka pedig 2,7 millió, egy hektárnál kisebb területet használó gazdaságot alkot.¹¹ A 10 és 50 hektár közötti, vállalkozás-szerű családi gazdaságok, amelyek az EU számos országában a mezőgazdaság gerincét képezik, Romániában ekkor a mezőgazdasági terület mindössze 10,2%-át művelték. A mezőgazdaságnak

⁸ Oláh Sándor: *Falusi láttelepek*. Csíkszereda: Pro-print Könyvkiadó, 2004.

⁹ Oláh, 2004.; Szabó, Laura: Egyedül vagy közösen? Két Hargita megyei község gazdálkodási formáinak összehasonlító elemzése. *Szociológiai Szemle*. 2000/1. 69–87.

¹⁰ Socol, Gheorghe: *Agricultura si satul in labirintul tranzitiei*. In *Starea societati romane dupa zece ani de tranzitie*. București: Editura Expert, 2000.

¹¹ Otiman, P. I.: Structura agrară actuală a României – o mare (și nerezolvată) problemă socială și economică a țării. *Revista română de sociologie*, 2012/5–6, 339–360.

ez a mértékű polarizációja az ország területén eltérő mértékben következett be, a nagyüzemek jelenléte elsősorban a dél- és kelet-romániai területekre jellemző.¹² Ezt a képet támasztják alá az erdélyi helyi és kisebb térségi elemzések is. Peti Lehel egy 2014-ben megjelent mezőszégi esettanulmányban profitorientáltan gazdálkodó, illetve elsősorban önellátásra termelő gazdaságokat különböztetett meg, a nagyobb területet megművelő előbbiek 10-50 hektáron működtek, vagyis az országos szinten hiányolt, családi méretű gazdaságok kategóriájába tartoztak.¹³ Oláh Sándor Kis-Homoród menti elemzésében szintén jelentős földkoncentrációról számol be, amelynek eredményeként 50 hektárnál nagyobb tejtermelő gazdaságok jöttek létre, ám ezek is családi méretű farmok.¹⁴ Egy 2012-es, a Hargita megyei gazdaságokra reprezentatív kérdőíves kutatás pedig szintén az utóbbi képet erősíti. Ebben a szerzők két vállalkozásszerűen működő gazdaságtípust találtak: az átlagosan 36,6 hektáron gazdálkodó, vegyes üzemszerkezetű gazdaságokat („vegyes nagygazdaságok”-nak nevezték őket), valamint az átlagosan 110 hektárt használó „állattartó nagygazdaságokat”. E két típushoz sorolható gazdaságok együtt az összes Hargita megyei gazdaság 1%-át alkották, úgy, hogy az összes gazdaságba a mezőgazdasági tevékenységet csak alig folytató, 1 hektár alatti területet használó gazdaságokat is beleszámolták.¹⁵ Az ezt követő időszakra vonatkozóan átfogó kvantitatív elemzéseket nem találtunk, a különböző helyi elemzések azonban a további földkoncentrációra hívják fel a figyelmet.¹⁶

Felső-Aranyosszék mezőgazdasága

Aranyosszék egy közép-erdélyi történelmi régió, egykori székely szék, amely az 1876-os közigazgatási újjászervezés óta önálló közigazgatási státusszal nem rendelkezik. Behatárolása során zavart okozhat, hogy része egy tágabb térségnek, Aranyos-vidéknek, amely a hajdani szék falvain kívül Tordára és környékére, Alsó-Aranyosmentére és a torockói völgyre is kiterjed.¹⁷ Aranyosszék tehát e tágabb vidék 22, egykori székely faluból álló része, amely történelmileg két járásra,

¹² Uő. 351.

¹³ Peti Lehel: A falusi gazdálkodás változásai egy erdélyi településen. *Magyar Kisebbség*, 2014/3–4, 32–75.

¹⁴ Oláh Sándor: Földhasználat a Kis-Homoród mente falvaiban a 20. században. *Magyar Kisebbség*, 2017/3–4, 96–113.

¹⁵ Kiss Dénes – Csák László: Gazdaságtípusok és folyamatok Hargita megye mezőgazdaságában. *Erdélyi Társadalom*, 2016/14, 59–72.

¹⁶ Roger, Antoine: Power in the field. Explaining the legitimisation of large-scale farming in Romania. *Sociologia Ruralis*, 2016/2. 311–328.; Burja, V. – Tamas-Szora, A. – Dobra, I. B.: Land concentration, land grabbing and sustainable development of agriculture in Romania. *Sustainability*, 2020/12. 2137.

¹⁷ Keszeg Vilmos: Aranyos-vidék: az arculatát vesztő régió. *Művelődés*, 2015/2. Melléklet, 3–7.

Alsó- és Felső-Aranyosszékre tagolódott. Ma már e járások is halványuló emlékek, ám Felső-Aranyosszéket mint táji entitást némileg megerősíti földrajzi behatároltsága, az, hogy falvainak többsége a Nyugati Érc-hegységéből kifolyó Aranyos folyó torkolatánál található kanyarulatban, a folyóvölgyben és annak magasabb teraszain helyezkednek el (Szentmihály, Mészkö, Sinfalva, Várfalva, Rákos, Kövend és Bágyon), míg néhány falu az oldalvölgyekben található (Csegez, Kercesed, Hidas). Az is erősíti az összetartozástudatot, hogy Felső-Aranyosszék egykori 10 faluja a legutóbbi közigazgatási átszervezés óta két községet alkot, Szentmihály és Várfalva központokkal. Kutatásunk e két községnek a folyóvölgyben és annak teraszain található falvaira korlátozódik, vagyis a mezőgazdasági művelésre kevésbé alkalmas oldalvölgyek falvai a kutatásnak nem képezték terepét.

A kistérség mezőgazdaságára nézve két meghatározó tényező, hogy a hegykanyarulat által körbevett termékeny folyóvölgy kiválóan alkalmas zöldségtermesztésre, valamint, hogy két város, Torda és Aranyosgyéres közvetlen közelségében fekszik. Torda Erdély egyik elsőként, már a 19. század végétől kezdődően iparosodó városa, míg Aranyosgyéres nagyrészt a szocialista iparosítás eredményeként kiépülő kisvárosnak számít. E két közvetlen szomszédságban található város mellett a régiótól Kolozsvár is alig félórányi autóra fekszik. E kistérség mezőgazdaságának szereplőivel készítettünk félstrukturált interjúkat 2021 és 2023 között, részben a BBTE Szociológia Tanszéke által szervezett három falukutató tábor keretében, részben a jelen írás szerzője egyéni kutatásának részeként.¹⁸ Az interjúk a települések között a következőképpen oszlanak meg: Szentmihályon 4, Mészkon 1, Sinfalván 1, Várfalván 2, Kövendén 3, Bágyonban 1 készült. Bár az egyes falvak gazdálkodási hagyományai között vannak eltérések, a kutatás során a kistérséget a gazdálkodás szempontjából egységesnek tekintettük, a falvak sajátosságainak vizsgálata nem képezte kutatásunk tárgyát.¹⁹ E kutatási logikának megfelelően az elemzésben felhasznált interjúrészetek forrásának megjelöléseként a településre nem utalunk, csak az interjúalany korára és a gazdaság méretére. A felhasznált interjúrészetekben, helyzetábrázolásunk autentikusságára törekedve, megőriztük a beszélt nyelv sajátosságait, beleértve esetenként annak következtelenségeit is.

¹⁸ A szerző egyéni kutatása a Domus Hungarica szülőföldi ösztöndíjprogramja támogatásával valósult meg, a pályázat címe: *Egy zöldségtermesztő-kultúra végnapjai? A Felső-Aranyosszéki mezőgazdaság átalakulása a poszt szocialista korszakban és az Európai Unióba lépést követően.*

¹⁹ A kistérség falvai között kialakult bizonyos mértékű szakosodás, az egyes falvak nagyobb mértékben termelték az ökológiai szempontból számukra kedvezőbb terményeket (ld. Keszeg Vilmos: Aranyosszéki jelenkutatás. *Székelyföld* 2000/6. 107–142.) A kistáj lefedésére törekvő kutatásunkban, az elkészült interjúk viszonylag kis száma mellett, e településszintű sajátosságok figyelembe vétele nem volt lehetséges.

Gazdálkodás a II. világháború előtt

Kutatásunkkal az államszocialista korszak utolsó évtizedének és a posztkommunista korszak évtizedeinek mezőgazdaságát fogtuk át. Az ezt megelőző korszakról tehát nincs saját gyűjtésű empirikus anyagunk, ám az elérhető szakirodalomból viszonylag részletes kép vázolható fel e korszakra vonatkozóan is. A térség mezőgazdaságára vonatkozó egyik első forrás Jankó János 1893-ból származó műve, amelyben a kistáj néprajzi leírása részeként a mezőgazdaság helyzetére is kitér. „Az aranyosszéki magyarság a földművelésben kitűnő, minden egyéb foglalkozásban kontár s más mesterséget nem is űz. Mint földműves azonban annál kiválóbb, gazdaságilag igen magas fokon áll, földjét jól ápolja, ügyesen használja ki, a gazdasághoz tartozó állatszükségletet maga teremti elő állattenyésztés útján; miután a földre nagy szüksége van, s az erdőpusztítás folytán ma már csak tilalmas- vagy véderdője van, állattenyésztésében az istállózási rendszert követi, vagyis jászlon tartja a marháját. Gabonájával felkeresi a kolozsvári, tordai, n.-enyedi, felvinczi piacokat, de a havasok irányában Abrudbányáig is elhatol; a gabonán kívül aztán piacra egyéb alig kerül, legfeljebb egy kis gyümölcs Mészkörről Tordára, vagy tej A.-Polyánból (...)”.²⁰ A 19. század végén tehát még a gabonatermesztés jellemző a vidékre, a századfordulóra és a két világháború közötti időszakra azonban ez a helyzet már megváltozik: „Az első világháború előtt és a két világháború között az aranyosvidéki konyhakertészek látták el – a hóstátiakkal versengve – a kolozsvári piacot zöldséggel. Hagymájuk versengett a perecsenyi, fogarasi vagy kibédi hagymával, de kiváló káposztát, gyökérzöldséget is termesztettek, az éghajlat azonban a korai vagy éppen primőr zöldségek termesztésére nem alkalmas” – írja e korszakra vonatkozóan Nagy Miklós, a szocialista korszak agrárszakembere.²¹ Torda és Kolozsvár közelségének köszönhetően tehát a térségben már a 20. század első felében jelentős számban működtek árutermelő kisgazdaságok, amelyek zöldséggel és tejjel látták el e két város piacait. Ez az átállás a gabonáról a piacon értékesíthető terményekre a gazdálkodási gyakorlat megváltozásának, modernizálásának volt köszönhető. A mezőgazdaság korszerűsödésében jelentős szerepet töltek be a helyi agrárszakértők, tanítók és lelkesek, akik a tudástranszferhez szükséges tanfolyamok szervezői voltak.²² Ugyancsak e szereplőknek köszönhetően a két világháború közötti periódusban több vidékfejlesztési jellegű kezdeményezésre is sor került, többek között a dán szövetkezeti modell mintájára egy értékesítési szövetkezet létrehozására is. Ezek történetéről részletes ismereteink

²⁰ Jankó János: *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Néprajzi tanulmány.* A Földrajzi Közlemények 1893. (XXI.) évfolyamának VIII., IX., X. Füzeté. Budapest, 1893. 131.

²¹ Nagy Miklós: Földművelő Aranyosszék. *Művelődés*, 1971/6. 16–19.

²² Keszeg Vilmos: *Aranyos-vidék. Honismereti könyv.* Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság–Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014. 94–95.

vannak Balázs Ferenc mészköi unitárius lelkész szociográfiai írásainak köszönhetően, aki e szervezkedések egyik fő kezdeményezője és szervezője volt.²³

Gazdálkodás a szocialista korszakban – a fű alatti felívelés

A II. világháborút követően a térségben elsők között alakultak meg a mezőgazdasági társulások, majd a termelészövetkezetek, a hét előnyösebb fekvésű faluban 1952-ben már három társulás és három kollektív gazdaság működött.²⁴ A következő években az összes faluban létrejöttek a kollektív gazdaságok (Aranyosrákos kivételével, amelyet időközben összevontak Várfalvával), majd az 1962-es téesz-összevonások eredményeként a térségben három kollektív gazdaság maradt, Szentmihályon (Szentmihály, Sinfalva és Mészkö területén működött), Bágyonban (Bágyon, Kövend és Kercsed területén), valamint Várfalván (Várfalva és Rákos területén). E kollektív gazdaságokban a gépesített gabonatermesztés mellett a zöldségtermesztés is jelentős volt, erről így írt a már említett Nagy Miklós, miközben a várfalvi és felvinci téeszeket hasonlítja össze: „1970-ben mindkét gazdaságban a belterjességre törekvés tűnik ki, egyrészt az ipari növények (dohány, cukorrépa) nagyobb mérvű termesztéséből (Felvincen), másrészt a konyhakertészet erőteljes fejlesztéséből és korszerűsítéséből (a várfali téeszben a zöldséges 70 ha-at tesz ki, s ebből 1 ha fóliaház (...) s a teljes konyhakertészeti területet öntözik)”.²⁵ Talán ez az intenzív zöldségtermesztés lehetett az egyik oka annak is, hogy 1975-ben a kistérséget átszelő öntözőcsatornát építettek, de a kistérség mezőgazdasági kiválóságára utal az is, hogy a szentmihályi termelészövetkezet a szocialista korszak vége fele mintagazdaságként működött, a várfalvi téeszben pedig vetőmagtermelés folyt. A korszakra interjúalanyaink alapvetően pozitívan emlékeznek, legalábbis elismerően beszélnek a korabeli technológiai megvalósításokról.

„[Az öntözőcsatorna] hát az úgy volt építve a kollektívek, az állami gazdaságok számára. (...) Voltak pompák, s a villany is úgy volt végigvezetve, villanymotrak, ott volt egy traktorszerűség, ami villannyal ment, és nyomta a vizet. S voltak a csövek, minden. Hát itt, Várfalván, az Aranyos mellett, Dénes lelke, hát olyan paradicsom termett... szolárt [üvegházat] csináltak a kollektívbe. Az a házi paradicsom... (...) Fólia volt. És akkor itt a báró telkin volt tunelekben [valószínűleg fóliasátrakban] uborka. Mi minden volt még aztán...” (nyugdíjas kistermelő)

²³ Balázs Ferenc: *A rög alatt*. Csíkszereda: Mentor, 1998.

²⁴ Borşa, Sándor: *Colectivizarea agriculturii în fosta regiune administrativă Cluj (1949–1962)*. Cluj-Napoca, Editura Mega, 2012. 340.

²⁵ Nagy, 1971, 16–19.

A falusiak zöme itt is a tordai és aranyosgyéresi üzemekbe naponta ingázó paraszt-munkássá vált, megélhetésüknek pedig fontos összetevőjét képezte a kollektivizálást elkerülő, belterületen fekvő kis kertekben, valamint a kollektív gazdaságtól kapott kiegészítő kertekben folytatott háztáji gazdálkodás.

„[Édesanyám] a falubelieknek még csinált egy-egy ruhát, és mellette a kert, mert hogyha nem maradtak a kollektívben, akkor kiegészítő kertet a határon nem kaptak, csak ami itt volt a ház körül, és avval gazdálkodtak. Piacra jártak. (...) Az alsófalvi kiegészítő kerteket nyílnak hívták, a felsőfalvit pedig csigának. (...) Általában huszonöt ár volt, a kiegészítővel. Nekünk nem volt. Nem voltak kollektivisták a szüleim. De nagyanyám ott fent lakott, ő kollektivista volt, csak aztán már öreg volt, és akkor az ő kiegészítő kertjét mi dolgoztuk. Illetve a szüleim dolgozták. Meg itt tőlünk a második ház, ott megint volt egy nagy kert, azok kollektivisták voltak, csak öregek voltak, s nekik is dolgoztak édesanyámék felibe. Úgyhogy a termés fele megvolt, amikor megmondták, hogy hát ezt szeretnénk, hogyha tennének a kertbe, de általában murok, petrezselyem, hagyma.”
(*nyugdíjas kistermelő*)

A családokon belül a különböző generációk közötti, és a falun belüli bizalmi viszonyok viszonylag nagy rugalmasságot tettek lehetővé e magángazdálkodásra használható parcellák használata terén, a fiatal felnőtt gyerekek szüleiknek, nagyszüleiknek járó parcellákat saját gazdasági stratégiájuk részeként használhatták. Ezekben a kis háztáji gazdaságokban folytatódott a zöldségtermesztés hagyománya, és kiegészítő jellegük mellett a szocialista gazdaság legszigorúbb körülményei között is részben árutermelő kisgazdaságokként működtek. A nagyobb munkálatok idején jelentős számban napszámosokat is foglalkoztattak, az értékesítést pedig egy kiterjedt városhálózaton belül, a piacokon valósították meg. A visszaemlékezésekben a szakirodalomból ismert, háztáji gazdaságokra kivetett beszolgáltatási kötelezettségek is megjelennek, de a rendszerre jellemző informalitás és az alkudozási stratégiák is.

„De viszont, ha volt a ház körül tyúk, akkor megvolt, hogy tíz tyúk után a szövetkezetbe be kell adni ennyi tojást. Hetente vagy hónaponta. Akkor karácsonyra, ha valaki tartott itthon disznót, mert volt tizenöt árnyi helyiség, ami kiegészítő volt, hogy a házban megjön a ... akkor már le kellett szerződnie egy fél disznót karácsonyra. Két család össze kellett álljon, s egy disznót be kellett adni az államnak. Ez így volt, a szerződés. Volt Várfalván egy párttitkár, aki kijött, és akkor május elején járta a házat, hogy na, ennyi, a háznál van két disznó. ... akkor egy disznót leszerződött karácsonyra, novembert-decembert azt már le kellett adni.

Mikor a hagymát is feltakarították, mert ezer kiló után megvolt, hogy mennyit kell, hazahozhatsz, aztán akkor még elnéztek egy-két zsákot, hogy na, akkor már azt már tedd el. Vagy, apáméknak ott, csak apámnak volt tehene, s borja, s nem volt szabad levágni.

Csak ha a borjú beteg lett. Akkor az állatorvoshoz el kellett menni, mikor már akkorára nőtt a borjú, úgy gondolták, hogy levágják, akkor az állatorvosnak is úgy kellett csinálni egy csomagot, egy 5 kilós csomagot, hogy a papírba beírja, hogy a borjút muszáj volt levágni.” *(nyugdíjas kistermelő)*

A piacozás jelentős mobilitást igényelt, amit kezdetben egyesek az üzemi áruszállítást bonyolító teherforgalomra alapozva valósítottak meg: a gyárak közötti szállítást bonyolító teherautókon jutott el a piacra szánt termék a megfelelő városba, a sofőrökkel való megegyezés alapján, az üzemi szállítások menetrendjéhez igazodva. A gyári munka, az üzemekben való ismerettség is fontosak voltak tehát a sikeres piacozáshoz. Az ország élelmezési válsága közepette a zöldségtermesztés kifizetődő üzletnek bizonyult. A piacokra járó kisgazdaságok jelentős jövedelmet generáltak, amely ráadásul összeadódott a gyári állás után járó fizetéssel. Ez a korszak relatív jelentős vagyonszerzést eredményezett a kistérségi háztájizó családjai körében, amiből a sikeresebbek házaikat modernizálták, illetve személygépkocsit tudtak vásárolni. A dolgozat végén található mellékletben egy ilyen sikeres kisgazdaság működtetőjével készült interjúból válogattunk össze részleteket.

A posztkommunista első évtized – az aranykorszak

A rendszerváltás, az országos történésekhez hasonlóan, Felső-Aranyosszéken is a téveszek felbomlását és a földek reprivatizációját hozta, és a kollektivizálás előtti birtokstruktúra nagymértékű restaurációját. A magántulajdonba visszakerülő parcellák szervesen épültek be a működő kisgazdaságokba. A zöldségtermesztésre alkalmasabb részek a piacra szánt zöldségtermesztést gyarapították, a szántóföld egy részén sokan gabonatermesztésről is beszámolnak, amely elsősorban a saját használatra történő állattartást szolgálta. Az állami élelmiszerellátó rendszer rendszerváltás utáni válságával a friss zöldségek piaci kereslete tovább erősödött, aminek köszönhetően a piacokat ellátó kisgazdák száma jelentősen megnőtt. A régió falvaiban gyakorlatilag alig volt e korszakban olyan család, amely kisebb-nagyobb mértékben ne élt volna ezzel a lehetőséggel: a térség falvaiban nagyszámú életútinterjú is készítettünk, ezek majdnem mindegyikében megjelenik e korszakban a gazdálkodás.

„– És mit csináltak a földjeikkel, amikor visszakapták?

– Dolgoztunk. Nekifogtunk dolgozni. Keményen.

– Mit termeltek?

– Ezt, paradicsom, hagyma, uborka, murek. Minden zöldség. Nagy tételben. Minden zöldség. Kukoricát tettünk az állat részére. Én például elmentem reggel hatra munkába, egy óra felé eljöttem haza, raktam meg a remorkát, mentem Kolozsvárra. Estig az árut

leadtam. Jaj! Hát sort álltak. Azt kiáltották, hogy hagyjanak nekünk is paradicsomot, mert a remorkáról árultunk.” *(nyugdíjas kistermelő házaspár)*

„[Vállalkozóvá válása előtt] Én addig a zöldséggel foglalkoztam. Amíg ment a hagyma, uborka, a paprika, szóval zöldség, addig. Árultunk a piacon, Kolozsváron az angróson, [nagybani piacon] Tordán. Kolozsváron az angróson, este vittük el a tíz zsák paszulyt, krumplit, reggel jöttünk haza. (...) A 47 árt először százalékban kapáltam, két rész volt az övé egy az enyém. S örvendtem, volt két disznóm, tíz libám, a tyúkok, s ez fedezte. Én a zöldségből kitermeltem az iskoláztatást. (...) Albérletben indultunk. Semmink sem volt, semmink. Csak egy lányunk. Rendre vettünk földeket, 50 árat, 30 árat, s azokon termeltünk zöldséget. Megérte. (...) Mikor vettük a házat, 94-ben, két szekér hagymából s két szekér murokból megadtunk egy negyed ház tartozást. Elment a férjem Szebenbe, a piacra, dió, hagyma, murok, s azt a zöldségből kiárulta.” *(korábban gazdálkodó, középkorú nő)*

A kisgazdaságok többségében ekkor még valamelyik családtag, rendszerint a férfi próbálja megőrizni az ipari munkahelyét, az ebből származó biztos jövedelmet, bár a munkaidőt már egyre kevésbé lehet a gazdálkodás igényeinek megfelelően, rugalmasan alakítani. Az áru értékesítésének helyszínei és módja változatlan maradt, a dél-erdélyi városok napi és heti piacai szinte mind megjelennek a beszámolóokban, és különösen fontosak ezek közül a kiemelt jelentőségű őszi vásárok, amelyeken nagy mennyiségeket lehet eladni. A piacokon el nem adható fölösleget pedig a nagybani zöldségpiacon adják el. Ezek mellett a szállítás terén is jelentős változás következik be, e korszakban idővel mindenki saját személygépkocsit vásárol, bár az első években még az alkalmi, útszéli stoppolás is felbukkan az emlékekben.

A térség összes szocialista nagyüzeme azonban nem bomlik fel azonnal. Ugyancsak az országos folyamatokkal összhangban néhány nagyüzemi gazdaság a korábnál kisebb területtel tovább működik. A továbbiakban ezek a nagyobb gazdaságok magángazdaságokká válnak, amelyeknek a területe szétválások, földbérletek és területvásárlások eredményeként jelentősen megnő. A növekedésüket lehetővé tevő területek a gazdálkodással nem foglalkozó új tulajdonosok, idősek és a falvakból elszármazottak által visszaigényelt földek. E mezőgazdasági vállalkozók egy része, különösen a már az első években indulók, a szocialista nagyüzemek vezetői, agrármérnökei voltak. A farmok kialakításának kezdetén ők is főleg zöldségtermesztéssel foglalkoztak. E kezdeti szakaszban terményeik felvásárlói között fontos helyet foglaltak el a különböző állami intézmények, a hadsereg, a kórházak, az iskolák kollégiumai.

„Az elején nagyon-nagyon ügyesen lehetett csinálni, nem voltak ezek a licitek, hanem egyszerűen egyezkedtél. Elmentél egy kórházigazgatóhoz, s megmondtad, hogy

van 5 tonna ez, 5 tonna az, és hogy ha megtudtad győzni, tőled vásárolt s nem egy másiktól. S akkor kiszolgáltam katonaságot, kórházakat, fegyházakat, mikor oda jutottam, hogy pár száz tonnára emelkedtem a termeléssel. Nagyon jól ment.” *(középkorú nagyvállalkozó)*

Az új nagyüzemek és az állami intézményrendszer közötti e kapcsolatok fel-tételezhetően a korábbi évtizedben is fennálltak. Az EU-csatlakozást követően e nagygazdaságok fokozatosan gabonatermesztésre tértek át. Történetük részletesebb bemutatására visszatérünk a továbbiakban.

Az EU-csatlakozás után – a kisgazdaságok hanyatlása, földkoncentráció

A rendszerváltás utáni korszak mezőgazdaságában egy újabb szakaszhatárt az Európai Unió csatlakozás hozott. Az általános várakozásokkal ellentétben a csatlakozás az aranyoszéki mezőgazdaság válságát eredményezte, amelynek következtében a kisgazdaságok nagyrészt felszámolódtak, a földterületek pedig a nagygazdaságok használatába vándoroltak át. Ez utóbbiak, növekedésük mellett, mára szintén jelentősen átalakultak. Az interjúalanyok a válság kialakulását több okkal is magyarázzák. Ezek közül legfontosabbként a csatlakozást követően beáramló olcsóbb külföldi termékek konkurenciáját emelik ki. Az áruforgalom liberalizálódását követően minden termékről kiderült, hogy a beáramló uniós áruénál drágább az előállítási költségük. Különösen igaz volt ez a zöldségek esetében. Egy másik okként, amely az előzővel szorosan összefügg, a munkaerőhiány kialakulását említik. A zöldségtermesztésnek nagy szezonális munkaerőigénye van, e szezonmunkákat hagyományosan, a kis- és nagygazdaságok egyaránt, napszámosokkal végeztették el. A napszámosok foglalkoztatása már a szocializmus kori háztáji gazdaságokban is elterjedt gyakorlat volt, amely a rendszerváltás után folytatódott. A dezindusztrializáció időszakában, a munkanélküliség növekedésével nagymennyiségű, olcsó munkaerő állt rendelkezésre e célra, a munkahelyüket elvesztő és saját gazdálkodást nem folytató helybeliek mellett a nagyobb farmok a közeli Tordáról is nagy számban alkalmaztak napszámosokat. A napszámosok foglalkoztatásának módját, a fizetés mennyiségét és összetételét nagymértékben a szokásrend szabályozta, különösen a kisgazdaságok esetében, ami terhet jelenthetett a fiatalabb munkaerő számára.

„Alig kapunk holnap rá, hogy eljőjön egy ember ide, az is rokonom, de nagyon szereti. Beleadta magát. Aztán azt mondja, hogy ma jövök, kapálom meg. Aztán nem biztos, hogy jön. (...) Nem, a mezőgazdaságban nincs [munkaerő]. Ott nem kell senkinek semmi. Ha úgy jönne a pénz, hogy csak nézzenek minket, és jön a pénz, pedig elég drága, tíz lej órabér, és még kap egy kaját is. Kap szivarat is. Akinek nem kell szivar, tíz lej

órábér, kap egy kaját. De Istenem... (...) Úgy dolgozik, ahogy tud. Tehát dolgozni kell, nem úgy van, hogy aztán ez neked ki van szabva, hogy estig ez az ennyi rész meg kéne legyen. Tehát nem. Jön reggel kényelmesen. Például ennek az unokatestvéremnek kávét adunk, s egy pohár pálinka, annyi a reggeli, mert otthon reggelizik. Délben kétfogásos, vagy sütemény, vagy ami. Van, ha fagyit eszünk, ő is azt eszi, tehát ő is azt eszi, amit mi. De a sör kell. Akkor este, este aztán megy haza, és otthon vacsorázik. De van, amikor adok vacsorát, és van, amikor nem fogadja el. Tehát, ezzel így van. És száz lejt adunk neki. Na, de hát ezek a kaja dolgok olyan nehezek, mikor te menj velem, és teremtsd ki a ... Régebben jobban lehetett kapni embert. (...) Ezt jobban, őszintén, hogy mondjam? Lelkekből dolgoztak. Itt csak úgy dolgoznak, hogy teljen a nap, hogy minél hamarabb jöjjön a pénz. De akkor voltak igazán. Ott nekünk volt egy pár. Isten nyugtassa szegényt. Az olyan áldott ember volt, hogy nagyon. Még a kulcsot is tudta, hogy itt hol van. Olyan nagyon rendes ember volt. Na, csak aztán már mi se bírtuk, hogy minden áldott nap adjunk neki ilyen munkát, s akkor aztán a férjem intézett neki munkahelyet.” *(kistermelő nyugdíjas házaspár)*

„Ha eleinte 80–90 emberrel dolgoztam kint a határon egyedül, lassan-lassan kezdtek fogyni az emberek, a minősége a munkaerőnek megváltozott, mert eleinte jó minőségű munkaerővel dolgoztam, a végén csak azért jöttek az emberek, hogy kapjanak pénzt, de már... Olyasmi volt, hogy 92-3-ban jöttek Tordáról, s adtam nekik részt. S kapáltak, adtam nekik részt²⁶, s én meg tudtam művelni a területeket. Dolgoztak még gyárakban is, de a szabadidőben jöttek hozzám is. Akkor még működött az ipar is, valamennyire. A nagygazdaságoknak is volt képzett munkaereje. Még nem voltak öregek. Aztán jöttek a tordai akárik, akik munka nélkül maradtak, hogy pénzért dolgoznak. Lassan a végén már csak cigányokkal dolgoztam, s abból nekem egy idő után elegendő volt. Meg mondom, hogy kezdett beáramlani az uniós cucc, egy idő után, amivel nem tudtam felvenni a versenyt, s akkor változtattam. Semmi ember, gépesítettem mindent, s áttértem nagy határi gépesített termelésre. Gabona, kukorica, napraforgó, szója. És olyan 20 esztendeje ezt csinálom. Százszázalékosan gépesítettem mindent.” *(középkorú nagyvállalkozó)*

„A 90-es években sokan jártak napszámba. Többen termeltek, én ha tíz ár hagymát tettem, kellett 30 ember napszámba. Ezek akik most a gyárakban dolgoznak, napszámba jártak.” [Az új ipari parkban működő gyárról van szó.] *(korábban gazdálkodó, középkorú nő)*

Az EU-csatlakozást követően, az unió belüli munkavállalás lehetővé válásával, a munkaerő nagy része nyugatra vándorolt, a térség gazdaságai pedig egyre

²⁶ Itt tulajdonképpen nem napszámról van szó, hanem részesművelésről: a vállalkozó által megszántott és bevetett földekből a munkás egy bizonyos terület kapálását végzi el, fizetségként pedig a termés egy előre rögzített hányadát kapja. A kollektív gazdaságok idején elterjedten használt gyakorlatról van szó, amely egy ideig a rendszerváltást követően is fennmaradt.

nagyobb munkaerőhiánnyal kezdtek küszködni. E problémájukat a végsőkéig fokozta egy helyi fejlemény, az Aranyosszékét átszelő autópálya megépítése, amelynek köszönhetően a kistérség határában egy új ipari park létesült. Az ipari park munkaerőszükséglete a még megmaradt mezőgazdasági munkaerőt is elszívta. A munkaerő elvesztését a kis és nagygazdaságok egyaránt a gépesítés és a vegyszerhasználat fokozásával, illetve a nagygazdaságok a zöldségfélékről a gabona-termesztésre való átállással próbálták megoldani.

A válság harmadik, de nem kevésbé fontos okaként interjúalanyaink a fogyasztói szokások átalakulását emelik ki. Bár ők e változást a fogyasztói viselkedések felől ragadják meg, tulajdonképpen az élelmezési rendszerben bekövetkezett átalakulásról van szó. Románia élelmezési rendszere rögtön a rendszerváltás után kezdett el átalakulni, de ez a változás, úgy tűnik, ebben az időszakban vált a gazdaságunkat is érintő mértékűvé. Románia élelmezési rendszerét, más szocialista országokhoz hasonlóan, a rendszerváltásig a megyei kiterjedtségű beszállítói háttérrel működő élelmiszeripari vállalatok és a hasonló térbeli kiterjedtségű üzlethálózatok dominálták, ezeket egészítették ki az e korszakban elterjedő konvencionális piacok: olyan célirányosan kiépített, korszerűsített piacterek, amelyeken viszonteladók és kistermelők egyaránt helyet kaptak.²⁷ A korszak háztáji gazdaságai, mint láttuk, e konvencionális piacok révén kapcsolódtak be a rendszerbe. A rendszerváltást követően a nemzeti élelmiszerrendszer e regionális jelentőségű élelmiszeripari vállalatai és üzletláncai egyaránt válságba jutottak, privatizálásukkal pedig fokozatosan multinacionális gazdasági szereplők tulajdonába kerültek. E fejlemények eredményeként új élelmezési rendszer alakult ki, amelyet immár a globális élelmiszerrendszer szereplői uralnak. Az élelmiszerforgalmazásban a szupermarketek váltak a főszereplővé, amelyek beszállítói körébe a költségesebben dolgozó hazai termelőknek nem sok esélyük volt bekerülni. A konvencionális piacok továbbra is működnek, de a helyi kistermelők termékeit itt is jelentősen kiszorítják a külföldről beáramló, olcsóbb termékek, amelyek nem csak olcsóbbak, hanem esztétikusabbak is a helyileg előállított termékeknél. A gazdaság általános formalizálódásával, nagyobb vásárlóknál a számlakötelezettség erősödésével, az egyszerű fogyasztók körében a bankkártyahasználat elterjedésével a piacokon vásárlók köre egyre szűkült, amit tovább fokozott az étkezési jegyek²⁸ bevezetése, amelyeket szintén csak a formális gazdaságban volt lehetőség felhasználni.

²⁷ A piacok egy lehetséges tipologizálását Magyarországra vonatkozóan Kisbán Eszter végzi el, fogalmait Romániára is érvényesnek gondoljuk – ld. Kisbán Eszter: Termelők a piacon, termelői piacok. In: Fodor Péter – Gyöngyössi Orsolya (szerk.): *Sodrásban: Tanulmányok Dr. Szűcs Judit köszöntésére*. Csongrád: Csongrádi Információs Központ Csemegi Károly Könyvtár és Tari László Múzeum, 2017. 300–313.

²⁸ Az 1998-ban a román állam által kibocsátott étkezési jegyekről van szó, amelyek máig használatban vannak. A magyarországi SZÉP-kártyához, illetve cafeteria-szolgáltatáshoz hasonló rendszer.

„Most az idegen árut hozzák be... egy kötés hagyma, két kötés retek. ... és az szép. Ugye, a miénk nem olyan szép, mint az. De akkor is, ha szép, ha nem szép, itt ennyi, hogy a szupermarket hátán-hátán van. Tehát kinőttek, mint a gombák, rengeteg van, azoknak van adva a kárdjuk [bankkártya románul, card], van adva a fiatalságnak a bon [étkezési jegy], satöbbi, nem jön a piacra.” *(nyugdíjas kistermelő)*

Ezek a folyamatok a kistermelőkre és a nagygazdaságokra egyaránt nagy hatást gyakoroltak, a mezőgazdasági szereplők körét újra radikálisan átalakították. Egyre több piacra termelő kisgazdaság az árutermelői tevékenységét lecsökkentette vagy teljesen felhagyott a gazdálkodással. Utóbbiak földjei a nagygazdaságok tulajdonába vagy használatába kerültek.

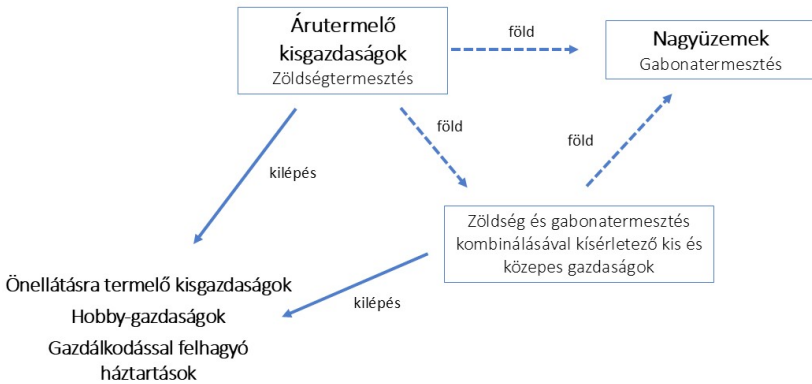
A jelen

A harmadik korszak részeként bemutatott folyamatok jelenleg is zajlanak. A termeléssel való felhagyások és a mezőgazdaságból való kilépések eredményeként az árutermelő kisgazdaságok száma drasztikusan lecsökkent. Kutatásunk idején falvanként 5–15 ilyen találtunk. Mivel a gyerekeik nagyrészt elvándoroltak, a gazdálkodással felhagyók földjeikkel nincs mit kezdjenek, a mezőgazdasági területek a néhány nagyüzem használatába kerülnek át, amelyek nagyrészt bérlet formájában művelik azokat.

„Én csak azt látom, hogy évről évre jönnek a volt zöldségtermelők, és azt mondják, hogy mérnök úr, én többet nem foglalkozok vele, eladom a földet. Vagy tanítson meg engem is, hogy kell repcét termesztetni, mert többet nem foglalkozok zöldséggel.” *(nagyvállalkozó, középkorú)*

Néhány kisgazdaság a megművelt területe növelésére törekszik, és a piacra szánt zöldségtermesztést gabonatermesztéssel egészíti ki. Az ilyen gazdaságok azonban ritkák, a válságba kerülő kisgazdaságok többsége gazdálkodását leépíti és az önfogyasztásra termelők, hobbi-gazdálkodók, vagy mezőgazdasággal gyakorlatilag egyáltalán nem foglalkozók kategóriáját gyarapítják.

Az alábbi ábrán a jelenleg a vizsgált terepen található gazdaságok típusait és az ezek közötti folyamatokat próbáltuk meg szemléltetni. A betűk méretével az illető gazdaságtípus gyakoriságára utalunk. A nyilakkal a zajló folyamatokat próbáltuk szemléltetni, szaggatott vonallal a föld áramlását a különböző típusok között, folytonos vonallal a gazdaságok áramlását a különböző típusok között, azaz átalakulásukat.

1. ábra. A felső-aranyosszéki mezőgazdaság szereplőinek típusai és dinamikája.

A felső-aranyosszéki kistérségben tehát jelenleg a gazdaságok négy fő típusával találkozhatunk. Mivel valamilyen minimális mértékű gazdálkodás gyakorlatilag minden, a térségben lakó család esetében előfordul, a legnépesebb kategóriát a háztartás élelmiszerszükségletének kiegészítése céljából, vagy csak hobbiból gazdálkodók alkotják. Az ezek által megművelt földterület minimális, rendszerint csak a kertre korlátozódik. Számuk folyamatosan nő, mivel a gazdálkodással felhagyók ezt a kategóriát gyarapítják, akár csak a falvakba újonnan beköltöző, középosztálybeli életformára törekvő családok is.

A zöldség- és gabonatermesztést kombináló közepes méretű gazdaságok tulajdonképpen az árutermelő kisgazdaságok egy altípusának tekinthetők. Olyan zöldségtermelő kisgazdaságokból alakultak ki, amelyek termelésük növelése érdekében nem a piacra szánt zöldségtermelésüket fokozzák, hanem örökölt, vásárolt és bérelt szántóföldeken gabonatermesztésbe kezdtek. Kiszámú ilyen gazdaságot találtunk, stratégiájuk egyfajta kísérletezésnek tűnik a két bevált, sikeres gazdaságtípus stratégiáinak kombinálásával. Motivációjukat az adja, hogy zöldségtermesztésük fokozásához már nem rendelkeznek a szükséges munkaerővel, és az eladásikat sem látják növelhetőnek – az uralkodó kistermelői rendszerben, mint arra majd később kitérünk, a piacra vihető áru mennyiségének a gazdaság szerkezetéből fakadó korlátai vannak. Kis számuk következtében a térség mezőgazdasági területéből általuk megművelt terület is viszonylag kicsi, annak nagy részét a további két üzemtípus, a gabonatermesztő nagyüzemek és a zöldségtermesztő kisgazdaságok dolgozzák meg.

A mindössze 10–15 nagyüzem, tulajdonosaik becslése szerint, a kistérség mezőgazdasági területének kétharmadát-háromnegyedét műveli, ebben az értelemben tehát ők a térség mezőgazdaságát leginkább meghatározó szereplők. Jogi formájukat tekintve e nagygazdaságok cégek, amelyek kivétel nélkül helyi tulajdonban vannak. Létrehozóik jelentős számban a volt szocialista nagyüzemek

agrárszakemberei és vezetői. Kezdetben ezek is zöldségtermesztéssel foglalkoztak, termékeiket ekkor – a korábbi nagyüzemi gyakorlathoz hasonlóan – a nagy közintézményeknek adták el. Ezeket a vásárlóikat azonban idővel elveszítették. Az EU-csatlakozást követően azonban más nehézségeik is támadtak: a beáramló olcsóbb áruval nem tudták felvenni a versenyt, a munkaerő nyugati országokba áramlását követően pedig a munkaintenzív zöldségtermesztés még fenntarthatatlanná vált. Megoldásként e farmok a gépesíthető gabonatermesztésre tértek át, és a globális gabonapiac szereplőivé váltak. A farmok mérete 300–1200 hektár között változik. Minden rendelkezésre álló területet megművelnek, és területüket továbbra is növelni igyekeznek, így a földekért konkurencia alakult ki közöttük. E konkurencia ellenére egymással való viszonyukra az együttműködés jellemző, amelynek eredményeként néhány éve szövetkezetet is létrehoztak, amelynek köszönhetően közösen EU-s támogatásokhoz és pályázati forrásokhoz is hozzáférnek. Értékesítéseikre a globális piacokon kerül sor, gabonakereskedő cégek közvetítésével. A globális piacon való jelenlétük kockázatokat is hordoz, a feldolgozóipar globális logikában történő változásainak való kitettségük következtében. Jó példa erre egy néhány éve bekövetkezett eset, amikor a szomszéd megyében működő multinacionális tulajdonban levő cukorgyárat, cukorrépatermésük egyetlen vásárlóját, működtetői bezárára ítélték, aminek következtében aktuális répatermésük mellett a közösen vásárolt cukorrépatakarító gépük is haszontalan befektetéssé vált.

A negyedik típust a zöldségtermesztő kisüzemek képezik. Ezeknek az áruteremelő kisgazdaságoknak a megdolgolt területa 2–5 hektár közötti. Két fő termékük a hagyma és a paradicsom, jelentős továbbá a sárgarépa- és a burgonyatermésük, de ezek mellett a piacon eladható, és a kínálatukat változatosabbá és az év folyamán kiegyensúlyozottabbá tevő zöldségek széles skáláját termelik még.

„Nekünk általában sokfajta árunk van, mert én nem, őszintén mondom, nem szeretek menni háromfajta áruval a piacra. Mert csak ülsz a piacon. Szeretek menni több fajtaival. Sós-kától kezdve, virágtól kezdve nálunk sokfajta áru van. És nagyon nehezen tudunk betérni, igaz, dubát kellett volna venni. Igen, de már az idő el van telve, már nem fogunk dubázni, és hiába megyünk egy dubával, mert csak visszük, s hozzuk az árut. Tehát nagyon keveset. Mindenből egy kicsit, hogy frissen tudjunk vinni. Itt elárulom. Az áru, mikor visszajövünk, két-három nap után, az már nem friss.” *(nyugdijas kistermelő)*

A piacra termelés stratégiája egy minél szélesebb termékdiverzifikáció, amellyel az eladható termékek szélesebb skálája állítható elő, és amellyel a zöldség-szezon időbeli határai is minél jobban kitágíthatók. Mivel a piacon az asztalokat (standokat) egész évre bérlik, célszerű olyan termékeket is előállítaniuk, amelyekkel egész évben van mit eladni: tavasszal a fóliázással előre hozni a friss zöldségek piacra vitelét, ősszel és télen pedig feldolgozott termékek előállításával kiegészíteni a száraz-zöldség kínálatot. Leggyakoribb feldolgozott termékeik a savanyított

káposzta, a befőzött paradicsom, a zakuszka, de „pult alatt”, azaz bizalmas kapcsolataik keretében szalonna és egyéb, kevésbé romlandó élelmiszerek értékesítése is előfordul.

Megművelt területük nagyszámú kis parcellából áll, amelyek között sok a belterületen található kert. Erősödő tendencia, hogy a külterületen, nyíltabb helyen fekvő saját területeik helyett a faluból elköltöző vagy kihaló családok után üresen maradó, belterületen felszabaduló kerteket szívesebben használják, könnyebb megközelíthetőségük és a lopásokkal szembeni nagyobb védeltségük miatt. Hátránya e fejleménynek, hogy e kis parcellákra nehezebb megkapni a területalapú támogatást. E gazdálkodó csoporthoz tartozók között fiatalok alig vannak, kis részük középkorú, többségük inkább idős, közülük sokan nyugdíjas korúak. A középkorúak családjai szinte mind pluriaktívák, azaz valamilyen nem mezőgazdasági állásuk is van, az időseknel pedig a nyugdíj jelent egy alternatív bevételt. E kisgazdaságok életképességének fontos feltétele az is, hogy jövedelmeik gyakorlatilag adómentesek, a piacon eladott termékek után semmilyen adót nem fizetnek, a bevétel hivatalos könyvelés nélkül kerül be a háztartás pénzforgalmába. Alkalmazottaik nincsenek, de a betakarítási időszakokban továbbra is alkalmaznak napszámosokat. A napszámosokat illetően panaszaiuk hasonlóak a nagyüzemekéhez: a mezőgazdasági munkaerő megfoghatatlanságát, a még elérhető napszámosok a falvak marginális csoportjai közül kerülnek ki, akiket gyenge munkaerőnek tartanak. Gond az is, hogy a munkák egy része szezonális, folyamatosan nem tudnak munkát biztosítani.

Végül e kisgazdaságok esetében azt a kérdést is érdemes feltennünk, hogy ezek vajon mennyire tekinthetők mezőgazdasági vállalkozásoknak, az árutermelő kisgazdák mennyire tekinthetők vállalkozóknak. Ezt a kérdést nem egyszerű megválaszolni, mivel a vállalkozás fogalma egyáltalán nem egyértelmű. Peti Lehel egy mezőgazdasági üzemet akkor tekint vállalkozásnak, amelynek munkaszervezését, időbeosztását, pénzhasználatát a piaci igények határozzák meg, és nem a hagyomány vagy valamilyen más közösségi érdek.²⁹ A szóban forgó kisgazdaságok piaci igények általi meghatározottsága erőteljes. Árutermelő gazdaságokról lévén szó, a piaci igények változásának a követése része ezek gazdasági stratégiájának. Bár a sok évtizedes piacra termelés eredményeként kialakult egy rendje annak, hogy milyen termények kombinálásával lehet nyereségesebben termelni, az arányok kialakításában folyamatosan igazodnak az előző évi eladások tapasztalataihoz. Ugyancsak erre a piachoz igazodó tervezettségére utal, hogy pénzforgalmukat szigorúan könyvelik – az interjúk során több megkérdezett gazdálkodó család elővette és megmutatta a könyvelését, amelyben évtizedekre visszamenőleg vezetik a különböző kiadásokat és bevételeket. Ugyanakkor a családon kívüli munkaerőfoglalkoztatásuk látványosan hagyományvezérelt, a napszámosok beszerzésének

²⁹ Peti Lehel: Tejjé a bankkártyán. Reprivatizáció, dekollektivizálás és mezőgazdasági specializáció egy Kis-Küküllő menti agrár településen. In: Szabó Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 3. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2004. 184–212.

módja, bérezésük és kosztolásuk mintha csak régi néprajzi leírásokból származnának. Más szerzők a piachoz igazodás mellett más tényezőket is fontosnak tartanak. Sárkány Mihály Frederik Barth nyomán akkor tekint valakit vállalkozónak, ha az a profithoz jutás céljából különböző javak és erőforrások hasznosításának kezdeményezőjeként lép fel. E célból a vállalkozó interperszonális kapcsolatokat kezdeményez és koordinál, aminek eredményeként strukturálisan és funkcionálisan új szerveződési formákat generál a társadalomban.³⁰ E definíciónak tehát az újítás az új eleme, amely a kistermelők esetében szintén tetten érhető. Így például folyamatos kísérletezést látunk a termelt fajták és a használt vegyszerek tekintetében, amelyek kiválasztásában részben a többi kistermelő a referencia, részben azonban egyénileg keresett partnerek és információforrások. Ugyanakkor az output-oldalon, a piaci kapcsolatok szervezése terén nagyfokú mintakövetést látunk, újításról, innovációról e tekintetben aligha beszélhetünk. És végül a vállalkozásjelleg egy következő ismérve a kockázatvállalás is lehet. Juhász Pál a gazdálkodók esetében ennek két szintjét különbözteti meg. Egyrészt azt, amikor valaki abban az értelemben kockáztat, hogy gazdasági tervének sikere nem teljesen kiszámítható, de ezzel nagyrészt csak a befektetett munkáját kockáztatja. A kockázatvállalásnak van azonban egy másik szintje is, amikor a gazdálkodó már meglévő tőkéjét, vagyonát kockáztatja, ez a vállalkozásnak egy szigorúbb fokmérője.³¹ Az elemzett kisgazdák többségének jelentős tőkeberuházása is van, befektetéseik közül a legjelentősebbek a mezőgazdasági gépek, a fóliasátrak és az öntözőberendezés. Ugyanakkor a kockázatsökkentő stratégiákat is találunk, így bankkölcsönhöz szinte egyáltalán nem folyamodnak, ehelyett a pénzszükséglet fedezésére inkább valamilyen mezőgazdaságon kívüli jövedelmet csatornáznak be a gazdaságba. Összességében tehát elmondható, hogy a szóban forgó kisüzemek a vállalkozásjelleg számos ismérvének eleget tesznek, ugyanakkor több hagyományos gazdálkodásra jellemző vonást is tovább visznek.

Az alternatív élelmiszerláncok a kisgazdaságok működésében

A kisgazdaságok életképességében kulcskérdés az áru értékesítésének módja. A mezőgazdaság industrializációjának egyik következménye, hogy a kisebb méretű, tőkeszegényebb gazdaságok versenyhátrányban vannak a tőkeerősebb, a termelékenységénövelő újításokat könnyebben bevezetni képes nagyobb gazdaságokkal szemben. A növekvő kiadások mellett a bevételek növekedési ütemének

³⁰ Sárkány Mihály: Vállalkozók Varsányban: mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág. In: Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 2005. 37–46.

³¹ Juhász Pál: Polgárosodás. *Századvég*, 1991/2–3. 181–183.

lassulása egyre nagyobb nyomást gyakorolt a farmokra, a kisgazdaságok nagyobb mértékű megszűnését eredményezve.³² Védekezési stratégiaként, a bevételek egyik lehetséges növelési módjaként a hozzáadott érték növelése vált egy elterjedő stratégiává, amelynek fő eszközét az alternatív élelmiszerláncok kialakítása képezte. Az alternatív élelmiszerhálózatokat mint kifejezést itt átfogó fogalomként használjuk, a termelők, a fogyasztók és más szereplők minden olyan hálózatát értve alatta, amelyek alternatívát képviselnek a szabványosított ipari élelmiszerellátási módhoz képest.³³ Az alternatív élelmiszerláncok kategóriájába tartozik az organikus mezőgazdaság, a sajátos és a magasabb minőségű termékek előállítása (például a helyi fajták termesztése), a rövid élelmiszerláncok és a közvetlen értékesítés, de a helyi kulturális hagyományokra épülő feldolgozási technológiák alkalmazásával készülő élelmiszerek is.³⁴ Ezeknek az élelmiszerrendszereknek az alternatívitása Renting és társai szerint két dimenzióban ragadhatók meg, térbeli kiterjedtségük, valamint a termék sajátos jellege, azaz a minőségdefinícióban alkalmazott technikák alapján. A térbeli kiterjedtség a közvetlen, face-to-face, személyes eladásoktól a néhány láncszemen keresztül megvalósulókon át a tulajdonképpen térben akár globális léptékű, de ennek ellenére egyfajta személyességet valamilyen módon mégis megteremtő rendszerekig tarthat (egy-egy példa ezekre: termelői piac, termelői bolt, tanúsítványi címkével ellátott áru). A minőségdefiníciók dimenziójában két jellemző definíciós stratégiát találunk. Az egyik a terméknek a hellyel való kapcsolatát, illetve a hely egyedisége és a termék sajátos jellemzői közötti kapcsolat hangsúlyozza. Ez történhet egyrészt a hely ökológiai sajátosságainak a hangsúlyozása révén (terroir), másrészt a helyhez tartozó kulturális hagyománynak a termék előállításában betöltött szerepének hangsúlyozása révén, vagy mindkettő révén. A minőségdefiníciók másik stratégiája pedig a termék ökológiai-természeti jellemzőinek a hangsúlyozása, azaz az előállítása során alkalmazott biológiai folyamatok (organikus, bio stb.) hangsúlyozása. Egy termék minőségének definíciója történhet kizárólag a helyi ökológiai-kulturális meghatározottságok, vagy kizárólag a természetes jellemzők hangsúlyozása révén is, de ezek együttes alkalmazása, azaz hibrid stratégiák révén is.³⁵ Általában újonnan kialakult termelői-fogyasztói rendszerekről

³² Ploeg, J. V. D. – Renting, H. – Brunori, G. – Knickel, K. – Mannion, J. – Marsden, T. – Ventura, F.: Rural development: from practices and policies towards theory. *Sociologia Ruralis*, 2000/4. 391–408.

³³ Murdoch J. – Marsden T. K. – Banks J.: Quality, nature, and embeddedness: some theoretical considerations in the context of the food sector. *Economic Geography*, 2000/76. 107–125.

³⁴ Renting, H. – Marsden, T. K. – Banks, J.: Understanding alternative food networks: exploring the role of short food supply chains in rural development. *Environment and planning*, 2003/3. 393–411.

³⁵ Uo. 399–402.

van szó, de nem csak e tekintetben beszélhetünk tradicionális és neotradicionális alternatív élelmiszerláncokról.³⁶

Az alternatív élelmiszerláncok kiépítésének segítése az uniós vidékpolitika tárgyává is vált, ennek részeként pedig a jogyakorlatok romániai elterjesztésére, a létrehozott rendszerek minél szélesebb körű népszerűsítésére országszerte számtalan helyen sor került,³⁷ így a magyarok által lakott vidékeken is.³⁸ Felső-Aranyoszáéken az alternatív élelmiszerláncok kiépülésének számos feltétele adott, hisz: (1) a térség hosszú ideje rendelkezik egy táji szakosodással (zöldségtermesztés); (2) rendelkezésre álltak széles körben ismert, valaha levédett helyi fajták is; (3) az alternatív termékek iránti kereslet szempontjából a térség térbeli elhelyezkedése relatív kedvező, hisz a közeli városokban jelentős középosztálybeli fogyasztó él, és nem utolsó sorban (4) a kistermelők nagyszámú hagyományos rövid értékesítési láncsal rendelkeztek (eladásaik legfőbb helyszínei immár egy évszázada a városi piacok), ami elvileg jó kiindulási helyzet új alternatív láncok kialakításához. E feltételek ellenére, mint látni fogjuk, a térségben nem alakultak ki az alternatív élelmiszerláncok új változatai, miközben a hagyományosak jelentősége csökkenőben van. E lehetőség kihagyásával pedig a kisgazdaságok válságból való kilábalásának esélye csökken. A továbbiakban a kisgazdaságok esetében az értékesítés, a fogyasztókhöz való viszony, valamint a minőségdefiníciók kérdését nézzük meg, arra a kérdésre keresve a választ, hogy miért nem alakultak ki térségünkben is a fennmaradásukat segítő új, alternatív élelmiszerláncok.

Értékesítés

Az elemzett kisgazdaságok termékeinek értékesítése három módon történik: az önkormányzatok által működtetett városi piacokon, a személyes, informális hálózatokban, valamint a regionális nagybani piacon. E három közül legnagyobb jelentősége az elsőnek van. E városi piacok kétfélék, az önkormányzatok által működtetett napi piacok, valamint szezonálisan működtetett termelői piacok. A felső-aranyosszéki kistermelők számára a napi piacok jelentősége a nagyobb. Kiterjedt, 100-150 km-es körzetben számos város piacain jelen vannak az aranyosszéki termelők. Ezek

³⁶ Kneafsey, M. – Venn, L. – Schmutz, U. – Balázs, B. – Trenchard, L. – Eyden-Wood, T. – Blackett, M.: Short food supply chains and local food systems in the EU. A state of play of their socio-economic characteristics. *JRC Scientific and Policy Reports*, 2013/123. 129.

³⁷ Smeds, Josefín: Growing through connections—A multi-case study of two alternative food networks in Cluj-Napoca, Romania. *Future of Food: Journal on Food, Agriculture and Society*, 2015/2. 48–61.; Havadi-Nagy, K. X.: Alternative Food Networks in Romania—Effective Instrument for Rural Development? *Journal of Settlements & Spatial Planning*, Special Issue, 2021/8. 15–27.

³⁸ Sólyom Andrea: A közösség által támogatott mezőgazdaság, mint alternatíva. *Magyar Kisebbség*, 2014/3–4. 76–102.; Tănăsă, L. – Brumă, I. S. – Dobos, S.: Merchandizing Agri-Food Products By Means Of Short Food Supply Chains In Mureș County. *Agricultural Economics and Rural Development*, 2016/1. 35–57.

a piacokon állandó jelleggel asztalt bérelnek, amit csak részben tudnak kihasználni: bár naponta árulhatnának, általában hetente 1-3 nap vannak jelen. Ezek rendszerint nem egymás utáni napok. Az áru előkészítése, be- és kipakolása, és néha maga az árulás is olyan mennyiségű munka, amely két személy jelenlétét igényli. Így a piacolásra fordított idő nagymértékben függ a családtagok számától, hisz az eladással töltött idő elveszi az időt a gazdálkodástól. A napi piacok mellett gyakoriak a heti piacok is, olyan hegyvidéki kisvárosokban, amelyekben piacnapon (vásáros napon) a környező falvakból is nagy számban érkeznek vásárlók.

A termelői piacok a vizsgált tágabb térségben csak Kolozsváron fordulnak elő. Ezeket is az önkormányzat szervezi, a hét különböző napjain és különböző helyszíneken. Mivel évek óta működő intézményekről van szó, ezeknek is kialakult már egy viszonylag állandó vásárlói körük, amely összetételében nagyrészt a napi piacokéhoz hasonló. Mivel a termelői piacok megszervezésére a napi piacokkal párhuzamosan kerül sor, az utóbbiakon asztalt bérlők a termelői piacokon ritkán vesznek részt, hisz egyszerre mindkettőn nem tudnak jelen lenni, és az állandó piacokon kialakult, stabil vásárlókört pedig nem kockáztatják az alkalmi lehetőség érdekében. A Kolozsvár mellett működő, regionális jelentőségű nagybani piacot a kistermelők ritkábban veszik igénybe, de alkalmanként több interjúalanyunk is használta. Leginkább a kivételesen nagy, a szokásos módon piacon már eladhatatlan terménymennyiség esetén viszik a fölösleget e piacra.

Bár eltérő mértékben, de mind a heti, mind a napi piacokon a kistermelők árúja az ipari mezőgazdaság konvencionális termékei mellett kerül kínálatra. Az állandó piacok asztalainak egy részét, de néhol a többségét kereskedő cégek bérlik, amelyek nagyrészt importált, konvencionális árut kínálnak a vásárlóknak. Az egyik, általunk megvizsgált kolozsvári piacon például az asztalok egyharmadát bérelték cégek, egyharmadát a saját termékeiket kínáló kistermelők, a fennmaradó egyharmadot pedig olyan kistermelők, akik saját termékeik mellett a nagybani piacról beszerzett termékeket is árultak (termelő-kofák). A regionális nagybani piacon eladott termékek így részben ugyanazokon a piacokon kötnek ki, mint amelyekre a kistermelők is járnak, csak kofaként is tevékenykedő termelők asztalainál. Az import áruk minősége a szupermarketekben forgalmazott áruéhoz hasonló, akárcsak ezek árai is, de a részben viszonteladást folytató kistermelők (termelő-kofák) is nagyrészt ugyanezen az áron próbálják eladni árujukat. Ezek árúja azonban rendkívül hasonló a saját terményeiket áruló kistermelők kínálatával: egyes kofák termelői szakértelemmel válogatják meg a nagybani piacról beszerzett árut, hogy az megkülönböztethetetlen legyen a saját kistermelői kínálatuktól, ami lehetséges is, hisz hozzájuk hasonló kistermelők terményeiről van szó. Ennek az eredménye pedig az, hogy a kizárólag saját terményeiket áruló kistermelők nem tudják magasabb áron értékesíteni termékeiket, mint a piacon kialakuló ár, amely nagyjából azonos a konvencionális termékek árával. Így olyan helyzet alakul ki, amelyben, bár mind a termelők, mind a termelő-kofák helyi terméket árulnak rövid láncok

keretében, árai a konvencionális élelmiszerrendszer árai által meghatározottak. Ezek a láncok tehát, bár rövidek, nem hoznak plusz jövedelmet használóinknak, annak ellenére, hogy az általuk forgalmazott termékek (vagy legalábbis azok egy része) a konvencionális termékekhez képest más minőséget képeznek. A vázolt helyzet nagymértékben emlékeztet Akerlof használatú piacokkal kapcsolatos klaszszikus elemzésére, amelyben a szerző azt mutatja ki, hogy a piacon az eladók és a vásárlók között fennálló információs aszimmetria képes negatívan hatni a piac működésére, és akár annak az összeomlásához is vezethet.³⁹ Ha a piacon különböző minőségű árukat kínálnak, de a vásárló nem biztos benne, hogy melyik a jobb és melyik a rosszabb, a jobb termékért sem hajlandó többet fizetni, ami oda vezet, hogy a termelőknek nem éri meg ezt forgalmazni. Esetünkben a saját, jobb minőségű, de költségesebben előállított terméküket forgalmazó kistermelők árújának a minősége hiába jobb, a vásárló ezt nincs honnan tudja, így nem tudja eldönteni, melyik termékért éri meg neki tényleg többet fizetnie. Így a jobb és a rosszabb minőségű áru egyaránt alacsonyabb áron kel el.

A vizsgált zöldségtermelők árújuk egy részét informális kapcsolatok révén, személyes hálózatokban értékesítik. Egyik vizsgált kisgazdaság esetében például a házhoz szállítás piacnapokon történik: a piacra előkészített áru mellett telefonos rendelések alapján csomagokat állítanak össze olyan klienseik számára, akikkel hosszabb ideje kapcsolatban állnak, bizalmi viszony van közöttük, és akik az átlag piaci vásárlónál valamivel nagyobb mennyiséget rendelnek. Míg a feleség a piacon szolgálja ki a vásárlókat, a férj autóval kiszállítja a csomagokat a megrendelőknek. Ez az értékesítési mód a vidékfejlesztésből home-delivery-ként ismert rendszerekhez hasonló, esetünkben azonban ez is tradicionális rövid értékesítési láncnak tekinthető. Modellként ez az értékesítési forma a szocialista hiánygazdaság korára nyúlik vissza, amikor a formális élelmiszerellátás áruhiánnyal küzdött, és az ebből fakadó keresletet a kistermelők személyes kapcsolatrendszereket használva szolgálták ki, az adott korszakban illegálisan. Ma ezek már nem törvénytelen tranzakciók, és egyes termelők esetében az eladás jelentős része ezek révén valósul meg, az árak azonban ezek esetében sem különböznek a piacon alkalmazott áraktól.

Az elemzett kistermelők legfontosabb eladási helyszínének/felvevő piacának számító Kolozsváron számos termelői-közösségi együttműködési rendszer (CSA), kosár-rendszer (box-scheem) és termelői bolt is működik. Mivel ezeket létrehozók gyakran mintaértékűnek szánták, sokuknak nagy publicitása is van, és mint interjúinkból kiderült, az aranyosságú zöldségtermesztők többsége hallott is róluk. Közvetlen, személyes kapcsolataik ezek létrehozóival és termelőivel azonban nincs, így közvetlen, megbízható információik sincsenek róluk – talán ez az egyik oka annak, hogy alkalmazásuk lehetősége egy megkérdozett gazdálkodónál sem

³⁹ Akerlof, George: The market for 'lemons': quality uncertainty and the market mechanism. *The Quarterly Journal of Economics*, 1970/3. 488–500.

merült fel. A pandémia első évében elterjedtek az online eladási technikák is, különösen a Facebook-csoportokban történő eladások. Ezek némelyikébe a térség termelői is bekapcsolódtak, ám ezt átmeneti megoldásnak tekintették, fel sem merült, hogy ez akár egy állandó értékesítési csatornánaként is működhetne.

A fogyasztók

Mint azt már érintettük, a vizsgált kistermelőknek a városi piacokon stabil vásárló körük van: a vásárlók egy része ismeri termékeiket, tudja, hogy melyik napokon érkeznek árulni, és rendszeresen megkeresik őket. A visszatérő vásárlók nagy részét természetesen a termelők is megjegyzik. A vásárlók kilétéről, fogyasztói jellemzőikről azonban keveset tudnak mondani. Tipologizáló kísérleteik alapján fogyasztói három típusa körvonalazódik.

(1) A vásárlók egy részét kispénzű fogyasztók képezik, akik megszokásból vásárolnak a piacon. Ezek részben idős városiak, részben a városok körüli falvak lakói, akik hagyományosan a piacnapokon utaznak a városba. Idős népességről lévén szó, számuk idővel fogy.

„– És kik azok, akik mégis a piacról veszik? Kik a vásárlói?

– Van egy rétege, falusiak, falusiak. Ott Enyeden, ahogy faluról bėjönnek vásárolni, egy héten van két alkalomkor piacnap, akkor tati-mami mindenki bejön. S a nyugdíjasokból a városi szinten egy része, amelyiknek nincsen ételbonja, hogy menjen az üzletbe és arra vásároljon.” (nyugdíjas kistermelő)

(2) A vásárlók egy másik része a konvencionális termékeknél jobb minőségű, „házi” árut keres, amelyért azonban nem hajlandó a konvencionális termékénél lényegesen nagyobb árat fizetni.

„Hétvégeken ketten árulunk, mert a vevőt gyorsan ki kell szolgálni. Nem várnak sokat, nem érnek rá, mennek tovább, ha sor van.” (nyugdíjas kistermelő)

(3) A konvencionális termékekhez képest alternatív árut kereső vásárlók, a ritkábban alternatív vásárlási lehetőséget is keresők, akik hajlandók időt, energiát és pénzt is áldozni ezekért a termékekért.

„Már hosszú sor van, amikor reggel érkezek.”

„Nem érdeklí őket az ár, meg se kérdezik, fizetik ki s kész.”

„Van egy régi kliensem, aki eljön ide hozzánk. Jönnek a gyerekeivel, meg a feleségével, hozzák a műanyag vödröket, hogy ők szedjék le maguknak.” (nyugdíjas kistermelő)

E három típus közül valószínűleg az első kettő képezi a többséget, az árak legálábbis ezek igényeihez igazodnak. Termelőink e három vásárlói csoport között

nem tesznek különbséget, erre utal, hogy a vásárlók jellemzésében egymás mellett jelenik meg, hogy a kiszolgálás gyors kell legyen, mert a kliens nem vár, illetve hogy a kliensek már sorban állnak a termelő érkezésekor, mint ahogy az is, hogy a hűsége vásárlók egy része számára az ár irreleváns, „meg sem kérdezi az árat, csak fizet”, és ennek ellenére az áraik nem magasabbak a konvencionális termékekénél. Úgy tűnik, a termékekben rejlő hozzáadott értéket még akkor sem ismerik fel, amikor az alternatívitást kimondottan kereső vásárlók viselkedését értelmezik. Bár klienseik egy része félreérthetetlenül ilyen, a nyugat-európai országok vidékfejlesztési gyakorlatából jól ismert igényeket fejez ki (felkeresi otthon a termelőt, maga szedi le a termést), ezekben a kistermelők nem egy értékesebb árut és szolgáltatást igénylő piaci szegmenst látnak, hanem csupán a munkájukkal kapcsolatos pozitív feedback-et.

Az áru jellege

A kistérségben megtermelt hagymát és paradicsomot a vevőkkel való párbeszédben előszeretettel nevezik „aranyösszékinek”, amivel a termelés helye mellett részben egy helyi hagyma- és paradicsomfajtára is utalnak. Ez az utalás nem véletlen, a régióhoz tényleg kapcsolódik két ilyen fajta. Ezek önálló fajtaként való levédésére a szocialista korszakban került sor.

„Édesapám vitte a fajtát Bukarestbe omologáltatni, ezelőtt 50–60 évvel. Akkor kapta azt a nevet, hogy Roşie de Turda sau de Arieş. Ez a két verzió volt. Az volt a neve ennek a fajtának. Külön vitték a TIR-rel Bukarestbe, a központi bizottságnak. Annyira híres volt. Na, az eltűnt. Úgy ahogy eltűntek a paraszt-paradicsomfajták, amit most próbálnak visszaszerezni a termelők, és azt se tudod, hogy mi. Csak látod, hogy nagy, szép, finom, de nem tudod, hogy az e, ami volt valamikor. (...) Az aranyösszékli hagyományos fajtának rég vége. Próbálkoznak néhányan, hogy visszaállítsák azokat a hagyományos fajtákat, de már késő. Már nincsenek meg. Elvesztek. Eltűntek. Korcsosodtak. Nincs meg a tiszta vonal. Az volt az aranyösszékli piroshagyma, amit én termesztettem amikor 25–26 éves mérnök voltam Várfalván, és én termesztettem a magot. Akkor még voltak eredeti vonalak. Azok a rózsaszínű, édes, nagy piros hagymák. Akkor még megvolt.”
(középkorú agrármérnök, nagyvállalkozó)

„Volt egy barátunk, Isten nyugtassa, 1976-ban ismertem meg a Mátyás király szobra mellett. (...) És minden évben adtunk nekik magot, hogy vessenek otthon hagymát, piros hagymát. Kőkemény lett, mint a beton, ha nem olyan az éghajlat! (...) Ott nem úgy termett, mint nálam. Az éghajlat.

– Van ennek külön neve? Ennek a fajta hagymának?

– Nincs, nem, nem, nem. Egyáltalán nem. Annyi az egész, piros hagyma. Aztán azután lett ez a lila héjú, amelyik úgy fest, hogyha felvágod az abroszra, kiteszed egy ilyen

ételhordóba, már rögtön megfesti. Lila. De az kimondottan piros hagyma. És mondom, akkor mindenki ültette.

– De ami most van, amilyen hagymát most termelnek, az még ugyanez?

– Hát, igen. Egy része, egy része. Most mindenki azt a sápadt hagymát mondják, azt a hosszúkót, lila színe. De a várfalvi az gömbölyű, az a gömbölyű.” *(nyugdíjas kistermelő férfi)*

Agrármérnök interjúalanyunk szerint, aki pályáját az 1980-as évek közepén a térségben kezdte és apja is agrármérnök volt ugyanitt, a szocialista korszak végén még létezett hivatalosan is helyi fajtának minősített hagyma- és paradicsomfajta. A rendszerváltást követően a helyi fajták nyilvántartásáért felelős intézményrendszer meggyengülésével ezeknek nyoma veszett, ha fennmaradt is az ország valamelyik génbankjában, arról a helybeliek nem tudnak. A kistérségben e fajták termelése ugyan folytatódott, hisz a termelők egy része folyamatosan a magot is maga állítja elő, de az agrárszakemberek szerint ezek a fajták elkorcsosultak, a genetikai „tisza vonal” tulajdonképpen eltűnt. A termelők körében azonban továbbra is létezik egy kép e két helyi fajta milyenségéről, a maguk által tovább örökített fajták termését aranyosszéki helyi fajtákként kínálják a piacon. Minősítési rendszerről azonban e feltételek mellett szó sincs. Árujuk kínálása során a fajta helyi jellege így összemosódik annak házi jellegével, és a hangsúly inkább az utóbbira kerül. E házi jelleg attól válik igazán hitelessé, hogy a termék ránézésre is különbözik a nagykereskedők megvetett „török árujától”. Mindemellett a „házi” címkét a szintén gyakran termelt új, hibrid terményekre is használják, amelynek kínáláskor azt hangsúlyozzák, hogy „földben termett”, és a „szabad ég alatt”, azaz nem üvegházban, fóliasátorban, ettől pedig ízletesebb és egészségesebb. Így az előállított áru a házi-helyi és házi-hibrid kategóriák közötti skálán mozog. Organikus gazdálkodást a térségben senki sem folytat, és az áru jellegének körülírásai során ilyen tulajdonságokra nem is hivatkoznak.

„Nagyon sok a kliensünk, mert aki egyszer elviszi..., mi ugyanabból eszünk, amit viszünk másnak. Tehát mi nem. Ha le kell szórjam, akkor le kell szórjam, és abból kell egyek. Mert valamit nem tudok megmenteni. Tehát olyasmi nincs a pityókára, és például a bogarakra. De én, ami a műtrágya, az ilyesmi, hízlalós, az ilyen dolgokkal nem foglalkozunk. Tehát, ami nagyon káros lenne mondjuk. Tehát nem mondom, hogy nem teszünk rá, de nem nagy tételben. Keveset. Keveset teszünk. Ugyanabból eszünk mi is. Tehát mi is ugyanazt fogyasztjuk, amit elviszünk az embereknek. Úgyhogy én egész nyugodtan a piacon is tudom ajánlani.” *(nyugdíjas kistermelő házaspár)*

A minőségdefiníciókban tehát a házi jelleg mellett annak a konvencionális termékeknél egészségesebb volta is megjelenik, a vegyszerhasználat ellenére is. Hasonló helyzetet látunk tehát ahhoz, amit Szabó egy másik erdélyi terepen úgy írt

le, hogy a vegyszerezett helyi termék egyszerre olcsó és egészséges.⁴⁰ A termék egészséges voltára nézve pedig a legfőbb garancia, hogy a termékeket maguk a termelők is fogyasztják.

A minőség biztosításában az állami szabályozásnak is nagy szerepe lehetne, ám Romániában a kistermelők tevékenységére vonatkozó szabályok egyelőre ezt egyáltalán nem érik el. E szabályok elsősorban fiskális célokat szolgálnak, és a piaci értékesítés adóhatóság általi ellenőrizhetőségét hivatottak segíteni. A romániai kistermelők tevékenységét három jogi eszköz hivatott szabályozni, az őstermelői igazolvány (*atestat de producător*), a forgalmazói nyilvántartó (*carnet de comercializare*), valamint a termékcímke (*eticheta produsului*). Az őstermelői igazolványt és a forgalmazói nyilvántartó könyvecskét a helyi önkormányzat állítja ki, elvileg a termelői tevékenység helyszíni ellenőrzése alapján. Ezekre a helyszíni ellenőrzésekre a falvakban természetesen szinte soha nem kerül sor, egy faluban erre nincs szükség, az önkormányzat részéről ez nagy bizalmatlansági gesztus is lenne a termelő irányába, hisz itt szoros interperszonális kapcsolatrendszeren belüli helyzetről van szó. Az őstermelői igazolványt azt hivatott igazolni, hogy annak birtokosa tényleg folytat termelést, és azt a saját földterületén végzi. Ugyanakkor az évente megújítandó igazolásban az is szerepel, hogy miket termel az illető gazdálkodó. Elvileg csak saját maga által előállított termékeket adhat el, ebben az értelemben az őstermelői igazolás a termékek „házi” jellegét bizonyítja. A termelés során használt technológiákról azonban nem szól ez az igazolás, birtoklása semmit sem árul el például a gazda vegyszerhasználatáról. Az őstermelői igazolvány jogosítja fel a termelőt a forgalmazói nyilvántartó igénylésére, amely a termékek nyomon követhetőségére, az eladások feljegyzésére, az adóhatóságnak való lejelentésére szolgál. Ezek használata a gyakorlatban minimális, a gazdák annyit próbálnak bebiztosítani, hogy ellenőrzés esetén tudjanak felmutatni egy érvényes dokumentumot. És végül a piaci standokon minden kiállított árut egy egységes termékcímkével kell ellátni. Ez a piac adminisztrációja által biztosított termékcímke tartalmazza a termelő nevét, az őstermelői igazolvány számát, a termék származási települését, valamint az árat.⁴¹ A gyakorlatban ezeknek a termékcímkéknek a használatával szemben is erős ellenérzést észleltünk a termelők körében. Főleges tehernek érzik, ráadásul az árak egy nap folyamán is változnak, ilyenkor pedig új címkéket kell készíteni. A piacon az őstermelői igazolványt is ki kell függeszteni, amelyet leggyakrabban térdmagasságban szoktak a standok alsó részére kiragasztani, így az apróbetűs dokumentumot elolvasni szinte lehetetlen. Összegezve, e három szabályozóeszköznek köszönhetően a vásárló annyit tud meg a termékről,

⁴⁰ Szabó Á. Töhötöm: *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2013. 163.

⁴¹ E három szabályozó eszközt a 2014/145-ös törvény rögzíti (LEGEA nr. 145 din 21 octombrie 2014 pentru stabilirea unor măsuri de reglementare a pieței produselor din sectorul agricol. <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/162616>. Utolsó letöltés: 2025. március 30.)

hogyan az milyen településről származik és mi a termelő neve, a termék minőségéről viszont gyakorlatilag semmit. Azt pedig, hogy saját termékeinek értékesítése mellett folytat-e az árus viszonteladást, és ha igen, milyen mértékűt, ezek az eszközök gyakorlatilag nem képesek ellenőrizni.

Aranyoskert – egy szövetkezési kísérlet kudarctörténete

Az értékesítés zöme tehát jelenleg is rövid élelmiszerláncok révén történik, ami a közvetítők kiiktatása révén relatív nagyobb jövedelmet biztosít annál, mintha nagybani értékesítés történe. Mivel azonban termékeik értékesítése a konvencionális termékekkel azonos árban történik, a közvetlen eladásból származó többlet meglehetősen kicsi. Az ár növelésének több akadálya is van, legfőképpen az, hogy nem ismerik fel azt a piaci keresletet, amely többet fizetne terményeikért (és amelyhez igazítani is kellene a kínálatot, például az organikus termelési mód bevezetésével, vagy akár a helyi fajták újra előtérbe helyezésével). Esélyt egyelőre inkább a szupermarketek világába való belépésben látnak, az eladási ár növelését a közelmúltban a szövetkezésben vélték megtalálni. Mivel az értékesítési szövetkezésnek a térségben a 20. század első felére visszanyúló előzménye is van, az EU-csatlakozást követően sor került egy újabb szövetkezési kísérletre.

„Miután az unióba beléptünk, egy páran úgy gondoltuk, hogy ha nem fogunk össze akkor nem lesz sikerünk, s ez így is van. S akkor megalakítottuk azt a társasat, voltunk vagy 80-an, és arról volt szó, hogy termelünk, előkészítjük az árut, és angróba eladjuk valahova, és mindenki kiveszi a pénzét a profitból. Ellenben akkor is, mint most is, nem gondoltunk arra, hogy van a feketepiac, vagy szürkepiac, és oda kerültünk, hogy az emberek a második meg a harmadik kategória minőséget behozták a társasba, a legjobbat pedig eladták feketén. És azért elvárták, hogy működjön is a társas. Éppen csak nem mondták azt, hogy hát a szép murkot eladtam jó pénzért, a társasnak meg bevittem a gyengét. S akkor én mint társas azt fel kellett zsákoljam, embereket kellett béreljek, akivel dolgoztam, el kellett adjam, rá kellett tegyem az áfát. Mert én korrektül kellett dolgozzak. S akkor rájöttünk, hogy minuszban vagyunk. Évről évre.” *(középkorú nagyvállalkozó)*

Amint az interjúrészletből kiderül, a szövetkezésnek részben a szokásos, a szakirodalomból jól ismert potyautas stratégiák vetettek véget. A szövetkezetbe belépők számára az elsődleges fontosságú a jól bevált egyéni értékesítés maradt, a hosszú évek alatt kialakított piaci jelenlétét senki sem kockáztatta, ehhez pedig szükségük volt termésük javára. A szövetkezetet kísérletnek tekintették, amelynek adtak egy esélyt, de sokat nem kockáztattak a sikere érdekében. Az adózás kérdése pedig ráirányítja a figyelmet arra, hogy a tárgyalt kistermelők életképességének jelenleg is fontos feltétele, hogy gyakorlatilag adómentesen működnek.

„Kell az éveket is szerezni, mert nem tudjuk, hogy mi lesz holnap.” Az ehhez szükséges pluriaktivitás pedig e térségben napi ingázással nehezen fenntartható, a fiatalok számára elfogadható munkahelyek nagyobb távolságra vannak.

És nem utolsó sorban a zöldségtermesztő életforma átvételének az is akadálya, hogy az azzal járó gazdálkodói státusz társadalmi presztízse alacsonynak számít. A legsikeresebb gazdák is gyerekeiktől tulajdonképpen olyan státuszbeli továbblépést várnak el, amelyhez azok kénytelenek a mezőgazdaságból kilépni. Gyerekeiket felsőfokú végzettség megszerzésére biztatják, aminek következménye nem csak a mezőgazdaságból, hanem a faluból való kilépés is, hisz a megszerzett végzettségekkel e falvakban nincs munkalehetőség. Abszurd módon a gazdálkodni vágyó fiataloknak meg kell küzdeniük ezzel a kilépésre biztató-kényszerítő nyomással – ilyen esettel is találkoztunk.

A felső-aranyossszéki mezőgazdasági területet nem fenyegeti a parlagon maradás. A megerősödő, korszerű nagyüzemeknek szükségük van a földre, amelynek értéke egyre nagyobb. Ezek azonban, mint bemutattuk, egy teljesen más termékstruktúrát és más technológiát használnak. A környező városok piacait ellátó zöldségtermesztő kultúra így alighanem megszűnik.

Következtetések

Felső-Aranyossszék mezőgazdaságában, mint láthattuk, a romániai mezőgazdaságra általában jellemző folyamatok zajlottak le, a kistérség történeti és ökológiai jellegzetességeiből fakadó sajátosságokkal. A kistérség zöldségtermesztésre való alkalmosságának köszönhetően az árutermelői hagyomány a szocializmust feltételei között sem szakadt meg, majd a rendszerváltást követően széles körben elterjedt. Az uniós csatlakozást követően azonban e kisgazdaságok válságba kerültek, amire egyelőre a vidékfejlesztési politikák alkalmazása, ezek forrásainak elérhetővé válása sem hozott megoldást, az árutermelő kisgazdaságok száma továbbra is csökken. E gazdaságtípus felszámolásának okai összetettek, egyik oka azonban mindenképpen az, hogy az alternatív mezőgazdasági termékek iránti igényt, amely a térség közelében jelentős, nem sikerült kihasználniuk. Elemzésünk alapján ennek az alkalmazkodási, újítási kudarcnak több oka is beazonosítható.

- A rövid élelmiszerláncok újabb modelljei nem váltak elég ismertté körükben ahhoz, hogy alkalmazásuk érdekében kockáztassák a bevált értékesítési gyakorlatok feladását.

- Bár az alternatív élelmiszerek iránti kereslettel találkoznak, az abban rejlő előnyöket úgy tűnik, nem ismerik fel, és termelésükkel azt nem célozzák meg.

- Minősítési rendszer nélkül a helyi fajták nyújtotta helyzetelőnyt nem tudják kihasználni, terményeik nem emelkednek ki a házi termékek kétes tömegéből.

Úgy tűnik tehát, hogy ez esetben is a Balogh és szerzőtársai⁴² által kimutatott problémával állunk szemben, miszerint a hagyományos fajtákat és a hagyományos termelési eljárásokat ismerő termelők és az alternatív élelmiszerek iránti piaci kereslet akkor sem biztos hogy találkoznak, amikor azok térben egymás közelében találhatók. Baloghék e helyzet magyarázatára Herman Bausinger párhuzamos különidejűség fogalmát használják, amely szerint térben egymás közelében élő társadalmi csoportok élete eltérő korok rendje szerint alakulhat. E párhuzamosság vezet oda, hogy „a hagyományos termelők körében hiányoznak azok a tudások, melyek szükségesek az alternatív élelmiszerhálózatokba való becsatlakozáshoz. Emiatt felértékelődött azon intézmények, az ún. reflexív ágensek szerepe, melyek képesek összekötni a két elváló alrendszert, és egyaránt beépíteni működésükbe a termelők és a fogyasztók szempontjait, pótolni ezeket a hiányzó tudásokat.”⁴³ Lehet, hogy az aranyosszéki zöldségtermesztők és a városi középosztály összekapcsolásához is olyan „reflexív ágensekre”, közvetítő szereplőkre lenne szükség, akik segítenek tudatosítani a helyi értékeket, és képesek közvetíteni a máshol bevált technikákat, valamint képesek közvetíteni a helyi fajták tiszta genetikai állományának megőrzésében segíteni képes szakértők és a termelők között.

MELLÉKLET

Háztáji zöldségtermesztés a szocialista évtizedekben

1979-ben megnősültem, születtek a gyerekek, részt vettünk a kollektívból, hogy kapjak 10 ár zöldséges földet. Azért vettem egy fél részt. Cukorrépa, kukorica, mikor mi volt, hagyma, murok, petrezselyem, mi volt vetve, abból neked.. Ha igazi télesztag voltál, volt tíz sorod, nekem volt öt.

– Tíz ár volt?

– Igen, tíz árat adtak egy fél részre, igen. (...) Hát ide mindenki, az volt a téma, hogy hagymát termelni.

– Mindenki hagymát termelt?

– Mindenki. Egy évben a feleségem 1100 koszorút font fel, Dénes. Kövendi származású volt, tanult leány volt, itt tanulta meg a hagymát csavarni.

– És a sok hagymát hol adták el?

⁴² Balogh, P. G. – Michels, A. – Nemes, G., – Szegedyné Fricz, Á.: A hiányzó láncszem – termelők és fogyasztók összekötésének dilemmái a rövid élelmiszerláncokban. *Fordulat*, 2021/29. 109–147.

⁴³ Uo. 139. o.

– A piacokon. Itt körül, bé egész... Hát mi koszorús vásárokbba mentünk. Amikor december 6-a, Miklós napja, akkor bezárult a piac. Falusi ember nem ment többet a piacra tavaszig.

– És hányfelé jártak? Ez akkor még a nyolcvanas évek közepén volt.

– Hát én még legénykoromban már Szebenben lementem. A szülők elkészítettek, alkalmi teherkocsi vitte az árut, egész Bukarestig vitte az üvegárut, a fiolát, amibe tették az injekciót. A tordai üveggyártól. Na az örökké úgy rakta a kocsit, hogy még ötven szál zsákot felraktunk.

– Meg voltak egyezve vele?

– Persze, előre le volt beszélve, még a számját is mondom, 270921 CJ volt a TIR-nek a száma. És akkor az hazajött a faluba. (...)

– Mennyit lehetett ebből mellé keresni? Mert akkor volt a gyárban fizetés is.

– Hát abban az időben, mondom, hát egy fél Dacia árát egy évben kiáruztad. Az tiszta jövedelem volt.

– A kollektív ezt nem sarcolta meg?

– Nem érdekelte.

– Nem érdekelte? Engedte, ki amennyit tudott?

– Persze. Te megcsinálta a részedet, abból kaptál százalékot is. Az kukorica legyen, az hagyma legyen, az uborka, abból megkaptad a részedet. De akkor nem volt az üzletben zöldség, a zöldség csak a tocana de legume volt a dobozban! Nem volt szabadon.

– És a hagyma mellett maguknak, házi használatra...?

– Igen, hagyma, murek, sárgarépa, krumpli, de csak annyit tettünk, nem több mennyiségget. Hagymából volt a több.

(...)

– Milyen hagymát termesztettek?

– Pirosat. A lila hagyma, ahogy mondják a magyarok.

– De az a lila hagyma az az a várfalvi?

– Várfalvi, a híres.... Ajjaj, hát nálunk csak ültetve tették a hagymát abba az időbe. Ültetve palántoztál.

– Mindenki magának?

– Mindenki magának. Hát itt a volt, a téesz udvarán volt olyan terület, ott ágyások voltak, mindenki két-három ágyás hagymapalántát vetett, és azt ültette el.

– De miért a téesz udvarán volt az ágyás?

– Hát hol tegyed? A kerted nem olyan megfelelő volt, s ez jó hely, világos hely, víz, ott minden.

– Adta a téesz?

– A téesz adott területet, igen, igen, osztotta fel parcellánként.

– És a magot ők adták?

– Nem, nem, te adta a magot. Te a magot előállítottad, itthon termeltük a magot, és akkor elvetted.

– És akkor ez egyforma fajta volt?

– Igen. Ne, ne, ne, ne, ne, ne, ne, ne, ne! Hát úgy képzeld el, hogy Sustyor, ami Fejér megye, Săştiior, Sebestől tizen nem tudom hány kilométer, hagyományos hagymavásár, október 25-e. Volt állatvásár, első nap, második nap szünet és harmadik nap a zöldségvásár. Arra a piacra ötezer koszorút vittek, Dénes. Innen a faluból. Mindenki 100-150 koszorút. Minden várfalvi előtt így kirakva né. Délre nem volt egy! Csak hagymahaj a földön. Nem volt illető, hogy ne legyen a vállán két-három koszorú hagyma. Nagy, nagy sztori volt. Aztán Balázsfalva.

(...)

És akkor mi evvel még vergődtünk, de azért, hogy félrészt vettünk, a két gyerek a napköziben, az óvodában, teljes ellátásban egész nyáron ott voltak. Reggeltől estig. Ott ételt kaptak. Ha nem voltál téesz-tag, nemigen engedték a gyermeket. Csak délig, amíg az óvónő ült, azután a kollektív fizette.

- De én úgy értem, hogy ez egészen jól ment.

- Hát nem volt rossz ebből a szempontból. A rossz, Déneském, akkor jött, amikor a kenyeret jegyre tette. Akkor aztán vége volt.

- A hagyma utána is ment...

- Az ment, az nem volt gond. Hát te, hát én jó órában mondtam, nálunk soha nem hiányzott, zsákkal volt a cukor a kamrában, a liszt. Jártam a piacra, alimentarakban ismeretséget, akkor a tordai üveggyárból annyi árut loptam, üvegárut, hogy nem volt olyan alimentára Fehérvárt, hogy ne adtam volna egy-egy készletet. Akkor aztán... ce va trebe? Ilyen élelem, olyan.” (*nyugdíjas kistermelő*)

BIBLIOGRÁFIA

Akerlof, George: The market for ‘lemons’: quality uncertainty and the market mechanism. *The Quarterly Journal of Economics*, 1970/3. 488–500.

Balázs Ferenc: *A rög alatt*. Csikszereda: Mentor, 1998

Balogh, P. G. – Michels, A. – Nemes, G. – Szegedyné Fricz, Á.: A hiányzó láncszem – termelők és fogyasztók összekötésének dilemmái a rövid élelmiszerláncokban. *Fordulat*, 2021/29. 109–147.

Borsos Endre – György István: Gencs: egy erdélyi falu a parasztosodás útján. In: Borsos Endre – Site András – Letenyei László (szerk.): *Rendszerváltozás után. Falusi sorsfordulók a Kárpát-medencében*. Budapest: Számalk Kiadó, 1999. 51–90.

Borşa, Sanda: *Colectivizarea agriculturii în fosta regiune administrativă Cluj* (1949–1962). Cluj-Napoca: Editura Mega, 2012.

Burja, V. – Tamas-Szora, A. – Dobra, I. B.: Land concentration, land grabbing and sustainable development of agriculture in Romania. *Sustainability*, 2020/12. 2137.

- Fulea, Maria: Specificul tranziției la economia de piață în agricultura României. *Revista de Cercetări Sociale*, 1993/2. 149–158.
- Furtună, Carmen: Semnificația succesiunii reformelor agrare în timp. *Sociologia Românească* 1993/2. 159–169.
- Havadi-Nagy, K. X.: Alternative Food Networks in Romania – Effective Instrument for Rural Development? *Journal of Settlements & Spatial Planning*. Special Issue, 2021/8. 15–27.
- Hunya, Gábor: *Románia 1944–1990: gazdaság- és politikatörténet*. Budapest: Atlantisz, 1990.
- Jankó János: *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Néprajzi tanulmány*. A Földrajzi Közlemények 1893. (XXI.) évfolyamának VIII., IX., X. Füzeté. Budapest, 1893.
- Juhász Pál: Polgárosodás. *Századvég*, 1991/2–3. 181–183.
- Keszeg Vilmos: Aranyosszéki jelenkutatás. *Székegyföld*, 2000/6. 107–142.)
- Kisbán Eszter: Termelők a piacon, termelői piacok. In: Fodor Péter – Gyöngyössi Orsolya (szerk.): *Sodrásban: Tanulmányok Dr. Szűcs Judit köszöntésére*. Csongrád: Csongrádi Információs Központ Csemegi Károly Könyvtár és Tari László Múzeum, 2017. 300–313.
- Kiss Dénes: A mezőgazdaság reprivatizációsaja. In: Kiss Dénes: *Gazdasági-társadalmi folyamatok az erdélyi falvakban*. Kolozsvár: Presa Universitara, 2000. 146.
- Kiss Dénes – Csák László: Gazdaságtípusok és folyamatok Harghita megye mezőgazdaságában. *Erdélyi Társadalom*, 2016/14. 59–72.
- Kneafsey, M. – Venn, L. – Schmutz, U. – Balázs, B. – Trenchard, L. – Eyden-Wood, T. – Blackett, M.: Short food supply chains and local food systems in the EU. A state of play of their socio-economic characteristics. *JRC scientific and policy reports*, 2013/123. 129.
- Murdoch J. – Marsden T. K. – Banks J.: Quality, nature, and embeddedness: some theoretical considerations in the context of the food sector. *Economic Geography*, 2000/76. 107–125.
- Nagy Miklós: Földművelő Aranyosszék. *Művelődés*, 1971/6. 16–19.
- Oláh Sándor: *Falusi látletelek*. Csíkszereda: Proprint Könyvkiadó, 2004.
- Oláh Sándor: Földhasználat a Kis-Homoród mente falvaiban a 20. században. *Magyar Kisebbség*, 2017/3–4. 96–113.
- Oțiman, P. Ion: Structura agrară actuală a României – o mare (și nerezolată) problemă social și economică a țării. *Revista română de sociologie*, 2012/5–6. 339–360.
- Peti Lehel: Tejpénz a bankkártyán. Reprivatizáció, dekollektivizálás és mezőgazdasági specializáció egy Kis-Küküllő menti agrár településen. In: Szabó Tőhötöm (szerk.): *Lenyomatok 3. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2004. 184–212.

- Peti Lehel: A falusi gazdálkodás változásai egy erdélyi településen. *Magyar Kisebbség*, 2014/3–4, 32–75.
- Ploeg, J. V. D. – Renting, H. – Brunori, G. – Knickel, K. – Mannion, J. – Marsden, T. – Ventura, F.: Rural development: from practices and policies towards theory. *Sociologia Ruralis*, 2000/4. 391–408.
- Renting, H. – Marsden, T. K. – Banks, J.: Understanding alternative food networks: exploring the role of short food supply chains in rural development. *Environment and planning*, 2003/3. 393–411.
- Roger, Antoine: Power in the field. Explaining the legitimisation of large-scale farming in Romania. *Sociologia Ruralis*, 2016/2. 311–328.
- Sárkány Mihály: Vállalkozók Varsányban: mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág. In: Schwarz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparasztai hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ, 2005. 37–46.
- Smeds, Josefín: Growing through connections—A multi-case study of two alternative food networks in Cluj-Napoca, Romania. *Future of Food: Journal on Food, Agriculture and Society*, 2015/2. 48–61.
- Socol, Gheorghe: Pentru o strategie națională de modernizare a agriculturii si a statului. *Sociologie Românească*, 1999/1. 61–77
- Socol, Gheorghe: *Agricultura si satul in labirintul tranzitiei*. In *Starea societati romane dupa zece ani de tranzitie*. București: Editura Expert, 2000.
- Sólyom Andrea: A közösség által támogatott mezőgazdaság, mint alternatíva. *Magyar Kisebbség*, 2014/3–4. 76–102.
- Szabó Laura: Egyedül vagy közösen? Két Hargita megyei község gazdálkodási formáinak összehasonlító elemzése. *Szociológiai Szemle*, 2000/1. 69–87.
- Szabó Á. Töhötöm: *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2013.
- Tănasă, L. – Brumă, I. S. – Doboș, S.: Merchandizing Agri-Food Products By Means Of Short Food Supply Chains In Mureș County. *Agricultural Economics and Rural Development*, 2016/1. 35–57.